

KÍSÉRLET A MARXI ELMÉLET FILOZÓFIAI
REKONSTRUKCIÓJÁRA
LUKÁCS GYÖRGY
TÖRTÉNELEM ÉS OSZTALYTUDAT C. MŰVÉBEN

GEDEON PÉTER

Lukács György a *Történelem és osztálytudat* megírásával a szocialista átalakulás elméletéhez kívánt hozzájárulni. Felfogása szerint a marxi elméletnek mint a tőkés áru-termelés kritikai elméletének a rekonstrukciója elengedhetetlen előfeltétele a tőkés társadalmat forradalmasító kritikai tudat létrehozásának. A marxi teória elméleti-filozófiai rekonstrukciója ezért Lukács számára nem egyszerűen esztörténeti probléma, hanem az elmélet és a gyakorlat egységének a helyreállításához vezető szükséges lépés. A II. Internacionálé marxizmusa, mondja Lukács, azzal, hogy elvonatkoztat a társadalmi viszonyok eldologiasodásának problematikájától, félreérti a marxi elmélet lényegét, elválasztja az elméletet a gyakorlattól, a társadalmi átalakulás folyamatát megállítja a polgári társadalom határainál. Ezzel szemben a II. Internacionálé marxizmusának fő vonulata – amelyet Bernstein és Kautsky nézeteivel reprezentálunk e dolgozatban – magát úgyszintén a marxi elmélet autentikus interpretátorának, a szocialista átalakulás korszerű elméletének, az elmélet és gyakorlat egységét kivívó felfogásnak tekinti. Ahhoz tehát, hogy Lukács álláspontját értékelhessük, Bernstein és Kautsky felfogását is szemügyre kell vennünk.

1. BERNSTEIN ÉS KAUTSKY TÁRSADALOMFELFOGÁSA

Bernstein és Kautsky társadalomfelfogásának vizsgálatakor arra teszünk kísérletet, hogy elkülönítsük elméletük különböző szintjeit, megragadjuk azokat a belső összefüggéseket, amelyek összekötik e szinteket, s amelyek tartalmazzák az elmélet és valóság viszonyának vonatkozásait. E vizsgálódás során nem foglalkozunk Bernsteinnel és Kautskynak a munkásmozgalom stratégiájával és taktikájával közvetlenül összefüggő nézeteivel. Nem tárgyaljuk továbbá elméleti fejlődésüket, s felfogásuknak azokat a nem lényegtelen különbségeit (pl. az értékelmélet, a tőkekoncentráció, a válságelmélet területein), amelyek azonban egy mindkettőjüknél meglévő, közös elméleti alappal kapcsolódnak össze.¹

¹ E közös elméleti alapra hívja fel a figyelmet K. Korsch: *Die materialistische Geschichtsauffassung*. Archiv f. Geschichte d. Sozialismus XIV. hrsg. v. Grünberg 181., 270., valamint E. Matthias: Kautsky und der Kautskyanismus. In: *Marxismusstudien* Zweite Folge Hrsg. I. Fetscher Mohr, Tübingen 1957, 168.

1.1. „Gazdasági történelemfelfogás” és társadalmi forma

Bernstein és Kautsky társadalomfelfogásának legáltalánosabb szintje a történelem általános magyarázatát tartalmazza. Az emberi történelem általános elveinek keresése természetesen nem mint önmagában vett tudományos probléma érdekes a számukra, hanem mint a szocializmus megvalósulásának a kérdése. A történelem logikájának a kutatása egyrészt a szocializmus lehetőségének a beillesztését szolgálja a történelem menetébe, másrészt a pártstratégia és taktika kérdéseivel is összekapcsolódik. Az a vita ugyanis, ami akörül forgott, hogy a szocializmus egy természettörténeti folyamat szükségszerűségével bekövetkező folyamat, vagy pedig csak a munkásosztály és a párt tudatos öntevékenységeinek eredményeként vívható ki, *gyakorlatilag* a pártpolitika eltérő értelmezését foglalta magában. Ugyanakkor ezek az értelmezések elméletileg is meg kívánták alapozni magukat álláspontjuknak a marxi történelemelméletre való visszavezetése révén.

Bernstein a marxi történelemelméletet „gazdasági történelemfelfogásként”² értelmezi. Ennek lényege az, hogy a történelmi mozgást a gazdaság fejlődésére, azaz, mondja Bernstein, *a technikai fejlődésre* kell visszavezetni.

„Magának a termelési módnak a számára azonban az elmélet szerint a *termelési eszközök* és nem utolsósorban a termelési *szerszámok* az irányadók. Az *eszközben*, amelyet az ember használ, kell keresnünk. . . a *társadalmi fejlődés* tulajdonképpen, úgyszólván *alapvető* tényezőjét.”³ Ha azonban az emberi történelmet valóban meghatározza egy dologi, természeti szükségszerűség, amely nem hagy teret az emberi öntevékenység számára, akkor ez utóbbit csakis a természeti szükségszerűség, a gazdaság szféráján *kívül* lehet megalapozni és számba venni, mint nem-gazdasági tevékenységet. A történelmi fejlődés meghatározóit eszerint egyrészt a termelés dologi oldalában, másrészt a termelésen kívüli eszmei hatóerőkben kell keresni. Így jut Bernstein a „tényező-elmélethez”.⁴

² E. Bernstein: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Dietz, Stuttgart 1903, 13.

³ E. Bernstein: Das Bleibende in Marxismus. In.: E. Bernstein: *Der Sozialismus einst und jetzt*. Berlin Bonn-Bad-Godesberg 1975, 163. (a kiemelések az idézett szövegekben nem a szerzőktől, hanem most és a továbbiakban is tőlem – G. P.). Ugyanitt: „. . . bizonyos természeti feltételeket előfeltételezve a *technikai fejlődés* döntő jelentőséggel bír az emberiség társadalmi fejlődése számára”. Az ebben az álláspontban kifejeződő technikai determinizmus ellenében is jogos Lukács György kritikája: „Am de a fejlődés alapzatának felfogott, önállósított technika a durva naturalizmusból csupán dinamikus finomított *naturalizmust* csinál. Mert a technika, ha nem a mindenkori termelési rendszer *mozzanatának* fogjuk fel, ha fejlődését nem a *társadalmi* termelőerők fejlődéséből magyarázzuk (ahelyett, hogy ezt magyaráznánk vele), éppúgy az emberekkel transzcendensen szembenálló, fetisiztikus elv, mint a 'természet' mint az éghajlat, a miliő, a nyersanyagok stb.” (Lukács György: N. Buharin: A történelmi materializmus elmélete. In: Lukács György: *Utam Marxhoz* I. Magvető, Budapest 1971, 460.)

⁴ „A tényezők elmélete, amely azt állítja, hogy egy kiváltságos tényező – a gazdaság – meghatározza az összes többi tényezőt, az államot, a jogot, a művészetet, a politikát, a morált, mellőzi azt a kérdést, hogy miképpen keletkezik és alakul ki a társadalmi egész, azaz a társadalom mint gazdasági formáció, s ennek a formációnak a létezését mint adott tényt tételezi fel, mint egy közömbös formát, vagy mint egy arénát, amelyben egy kiváltságos tényező megszabja az összes többi . . .” (K. Kosik: *A konkrét dialektikája*. Gondolat, Budapest 1967, 92.) A II. Internacionálé teoretikusai ugyan maguk is

„... a gazdasági fejlődés mai állása az ideológiai és különösen az etikai tényezők önálló működésének nagyobb mozgásteret biztosít, mint annak előtte. Ennek következtében a technikai-gazdasági fejlődés és az egyéb szociális intézmények fejlődése közti *okozati összefüggés* mind *közvetettebbé* válik, és ezáltal a többiek *természeti szükség-szerűsége* mind kevésbé mérvadó az utóbbiak alakulására nézve.”⁵

A társadalmi fejlődésnek természeti szükségszerűségként való értelmezése, amely ellen Bernstein fellép, végül is tehát az ő történelemfelfogásának is le nem küzdött magja. A történelem gazdaságon kívüli mozgatóinak a hangsúlyozása a technikai determinizmusban önmaga előfeltételét találja meg: a technikai tényezők az ideológiai, etikai tényezők éppen ellentétei és kiegészítői lesznek. A történelmi fejlődés e Bernsteinnél is alapul szolgáló redukcionista felfogásának részletesebb kifejtését Kautsky nyújtja számunkra.

Kautsky szerint is a marxi történelemfilozófia lényege a történelmi fejlődésnek a gazdaság mozgására való visszavezetése. Kautsky azonban, szemben Bernsteinnel, elhatárolja egymástól a társadalom gazdasági és technikai mozzanatát, mégpedig annak alapján, ahogyan Marx fogalmilag elválasztja az értéket a használati értéktől. „Ez a megkülönböztetése az árunak mint *társadalmi* munka termékének az áru *anyagi* jellegétől mint használati tárgytól szorosan összefügg a munka anyagi, *technikai* és társadalmi, *gazdasági* jellegének a megkülönböztetésével.”⁶ De már a munka társadalmi jellegének további meghatározásában kifejeződik Kautsky társadalomfelfogásának redukcionista vonása. A munka anyagi és társadalmi oldala feltételezi és kölcsönösen meghatározza egymást, mondja Kautsky. E kölcsönös viszonyban a munka társadalmi oldala a túlsúlyos mozzanat. „Ezen keresztül áll minden egyes anyagi munkafolyamat vonatkozásban a sok másikhoz, amelyek mind belsőleg kapcsolódnak össze a társadalom létfenntartásának, azaz valamennyi tagja létfenntartásának, szükségletük kielégítésének egy nagy céljával. *Ez a belső kapcsolat* ad csupán az egyes munkafolyamatoknak a puszta technikain túlmenő *gazdasági* jelleget. Az ily módon belsőleg összekapcsolt munkafolyamatok összessége együtt képez egy meghatározott társadalmi folyamatot, amelynek különös fajtája és módja mint meghatározott termelési mód jelenik meg.”⁷

E megfogalmazásban Kautsky valójában visszaveszi a termelés technikai és gazdasági mozzanatainak a használati érték és érték megkülönböztetésére alapozott elkülönítését, hiszen a munkának a *technikain* túlmenő *gazdasági* oldalát a különös munkafajtának a társadalmi szükségletekre való vonatkozásában ragadja meg. Így tehát a gazdasági meghatározottságot a különös munkának a különböző társadalmi szükségletek közötti elosztásából adódó, a társadalmi összmunkának a társadalmi szükségletekre való vonatkozásából származó mozzanatként tekinti. Ez a munkának az a meghatározottsága,

elégtelennek tartják a társadalmi mozgás egészének direkt visszavezetését a „gazdasági tényezőre”, de a megoldást nem a „tényezőelmélet” megszüntetésében, hanem „egyéb tényezőkkel” való kiegészítésében látják, s így az eredeti koncepció foglyai maradnak. Ezért rájuk is igaz, hogy a „tényezőkkel”, „... ezekkel a metafizikus absztrakciókkal elért szintézis külsődleges, s az absztrakt tényezők kölcsönös összefüggése csupán formális vagy mechanikusan kauzális”. (I. m. 88.)

⁵ E. Bernstein: *Die Voraussetzungen* ... , i. m. 11. Vö. még: *Das Bleibende in Marxismus*, i. m. 163.

⁶ K. Kautsky: *Die materialistische Geschichtsauffassung* I. Berlin 1927, 723.

⁷ K. Kautsky, i. m. 738.

amelyet Marx „társadalmi hatványon lévő használati értéknek” nevezett, s amely csak mint a társadalmi munkaidőből a különböző különös termelési szférákra fordítható hányadoknak a mennyiségi korlátja válik a gazdasági formameghatározás elemévé.⁸

Igy a munka társadalmi jellege Kautskynál valójában mint a használati értékre redukálódó meghatározás kívül esik a termelőtevékenység gazdasági formameghatározottságán, attól különböző mozzanat. De ha maga a termelés gazdasági formája csak a társadalmi használati érték – az ember és a természet társadalmilag általános – viszonyát tartalmazza, akkor ez maga is a társadalmi életfolyamatok olyan általános tartalmaként van adva, amely különös társadalmi feltételek között különös társadalmi formákat ölt. Ez a forma azonban most már saját tartalma számára közömbös, neki külső adottság. A termelési módot meghatározó *társadalmi* viszony így a Kautsky által definiált *gazdasági* viszonyhoz képest külsődleges mozzanatként van meg: belső összefüggésük, azonoságuk kihunytt. A gazdasági elem úgy viszonyul a társadalmihoz, mint a technikai a gazdaságihoz: közömbös anyagi hordozója. S ha rákérdezünk a társadalmi folyamatok történelmi meghatározóira, akkor végső soron a tényezők két csoportjára bukkanunk: a *technikai* elemre és a különös *társadalmi* formát konstituáló viszonyra, a *tulajdonra*. A történelem Kautsky által adott *gazdasági* értelmezése így éppen magát a gazdasági viszonyt oldja fel, szünteti meg, a *technikai* és a *külsődlegességében vett társadalmi* ellentétében, kettősségében.

„A különböző tényezők közül, amelyek a technika és egy országterület természetének különös sajátosságai *mellett* – klíma, talajgazdaság és talajalakzat, közlekedési helyzet – az ő mindenkori termelési módját meghatározó módon befolyásolják, a legfontosabb az ennek a termelési módnak az idejére érvényes *tulajdonrend* (Eigentumsordnung).”⁹

A tulajdonforma azonban a fentiek következtében nem úgy jön számításba, mint a termelő egyének társadalmi összefüggését konstituáló különös gazdasági viszony, hiszen Kautsky a társadalmi egyéneknek azt az összefüggését már előfeltételezte mint technikai vonatkozást. Ami így a tulajdonviszony lényegéből az ő számára megmarad, az nem más, mint az egyéneknek a megtermelt javakhoz való viszonya, a megtermelt javakból való különböző részesedésük, az e javakkal való rendelkezés lehetősége vagy hiánya, illetve az a társadalmi intézményi és viszonyrendszer, amely az egyéneknek a dolgok feletti hatalmát megrögzíti és biztosítja. Mindez Kautskyt a tulajdon jogi értelmezéséhez vezeti el.

⁸ „De ha a használati érték az egyes áru esetében attól függ, hogy az önmagában véve szükségletet elégít-e ki, a társadalmi terméktömegnél attól függ, hogy az a mindegyik különös termékfajtára irányuló, mennyiségileg meghatározott társadalmi szükséglettel adekvát-e, és ezért a munka e mennyiségileg körülírt társadalmi szükségletek arányában van-e arányosan elosztva a különböző termelési szférákban... Itt a társadalmi szükséglet, azaz a *társadalmi hatványon lévő használati érték* jelenik meg úgy, mint ami meghatározza a társadalmi összmunkaidőnek a különböző különös termelési szférákra jutó hányadát. De ez csupán ugyanaz a törvény, amely már az egyes árunál megmutatkozik, hogy ugyanis az áru használati értéke *előfeltétele* csereértékének, s ezzel értékének.” (K. Marx: *A tőke* III. MEM 25, Kossuth, Budapest 1974, 604.)

⁹ K. Kautsky, i. m. 741.

„... az igénybevétel vagy birtokbavétel egyedül még nem tesz egy jószágot tulajdonná, ha nem járul még hozzá ehhez egy új mozzanat: a társadalmi *szankció*. Csak a társadalomban és a társadalom által lesz a birtoklás tulajdonná.”¹⁰

A munka technikai és gazdasági jellegének, majd gazdasági és társadalmi (tulajdoni) vonatkozásainak e megkülönböztetése, amely a termelés társadalmi formameghatározottságának, vagyis a gazdasági mozzanatnak a technikai és társadalmi (tulajdoni) oldalakban való feloldódását, ez utóbbi kettő külsődleges viszonyát eredményezi, Kautsky elméletében meghatározott funkcióval rendelkezik. Abból adódóan, hogy e konstrukcióban a gazdasági mozzanat a technikaival szemben mint társadalmi, de a társadalommal szemben mint technikai tételeződik, itt alapozza meg Kautsky, vagy itt általánosítja alapelve a gazdasági viszony és a tulajdonviszony kettősségét, egymással szembeni külsődleges viszonyát.

Ha a tényezőknek e két fenti, egymáshoz képest külsődleges csoportja között összefüggést keresünk, az elsődlegességet kívánjuk megállapítani, akkor a technikai, azaz az anyagi elem meghatározó szerepéhez jutunk – mondja Kautsky.

„Politika és gazdaság kezdettől olyan állandó, belső kölcsönhatásban állnak, amelynek hatóereje azonban végső soron mindig a *technikai haladás*.”¹¹

A munka technikai és gazdasági, anyagi és társadalmi oldalának megkülönböztetése tehát a történelmi magyarázat szintjén a technikai mozzanatok elsődlegességének meg-alapozását eredményezi. A másik oldalról viszont a történelmi fejlődés végső mozgató-okának a társadalom technikai szférájára redukálása szükségszerűen a technikaitól megkülönböztetett gazdasági viszonyoknak mint a termelés társadalmi formameghatározottságának az önmegszüntetését kellett hogy jelentse: ha a társadalmi fejlődés sajátos mibenlétét közvetlenül a technikai tényező magyarázza, akkor a gazdasági forma elveszíti eredeti jelentését, s az elemzés számára maga is csak mint az egyik tényező, tehát az adott társadalmi forma totalitása helyett mint egy külsődleges mozzanat jön számításba.

Mindez súlyos következményeket von maga után a materialista ember- és történelemfelfogás alapvető tartalmát illetően.

„A marxi ökonómia nagy tetteihez tartozik”, mondja Kautsky, „hogy a *dolgok* mögött, amelyek az emberek egymás közötti *társadalmi, szellemi* viszonyait közvetítik, meglátja magukat ezeket a viszonyokat és felfedi az áru fétis-jellegét.

Ezeknek a termelési viszonyoknak az összessége, az a reális bázis, amelyen egy jogi és politikai felépítmény és meghatározott társadalmi tudatformák emelkednek, tehát semmiképpen sem pusztán anyagi természetű, azaz a külvilág *anyagi dolgaiból* létrehozott, hanem nagyon erősen *szellemi tényezők*, az emberek szükségletei és ismeretei által meghatározott.”¹²

E gondolkodás számára tehát a társadalmi lét ellentétes mozzanataira esik szét, egyik oldalon áll a dologi, másik oldalon a szellemi lét, s mivel a dologiság a természeti tárgyiasság formája, dolog és szellem különbsége és ellentéte egyben természet és társa-

¹⁰ I. m. 742.

¹¹ K. Kautsky: *Die materialistische Geschichtsauffassung* II. i. m. 147.

¹² K. Kautsky: *Die materialistische* . . . II. i. m. 814.

dalom különbségévé, ellentétévé válik: a társadalmi lét sajátossága a tudat tárgyiaságára és a természeti dolgokban tárgyiasult tudatra redukálódik. Ez éppen azt jelenti, hogy a társadalmi lét szervező eleme a tudat, amely a természetben tárgyiasul, s ezt az átalakított természetet a társadalom részévé teszi, tehát hogy a társadalmi objektivációkat a tudat és az átformált természet *közvetlen* viszonya magyarázza.

Ebből adódóan Kautsky gondolkodásában a gazdaság világa a dologi szükségszerűség birodalma, összefüggései az ember számára adottak, az ember mint érzéki, tárgyi lény, alá van vetve ezeknek. De az ember tudatos, szellemi lény is, e tulajdonsága révén, ha nem is képes megszüntetni a gazdaság dologi vonatkozásrendszerét, képes azt saját céljaira felhasználni, s így saját uralma alá hajtani.

A teleológiai tételezésnek a gazdaság szféráján *belül* való felvétele tehát nem szünteti meg a társadalmi lét kettősségének felfogását, hanem éppen ellenkezőleg, kiteljesíti azt: maga a gazdaság szférája kettőződik meg a dologiság és a teleológiai tételezés ellentétéként,¹³ az utóbbi most a gazdaság szféráján *belül* jelenik meg mint a dologiság tagadása, de egyben mint a felette való uralom, s ezzel mint a dologiság eszmei kiegészítése. A gazdasági vonatkozásoknak az egyénnel szemben dologi összefüggéseként való önállósodása ezáltal feloldhatatlan adottságként kap igazolást: e vonatkozások uralma az emberek felett úgy jelenik meg, mint az emberi célok, az emberi szabadság realizálódása.

Kautsky tehát a gazdasági szférát annyiban tekinti a szükségszerűség birodalmának, amennyiben ez egyben az emberi szabadság megvalósulásának a terepe is, s éppen annyiban mondja ki a szabadság birodalmának, amennyiben a szükségszerűség uralma

¹³ Ontológiájában Lukács György is a munkát mint teleológia és kauzalitás egységét teszi meg a társadalmiság modelljének, s paradox módon erről az állásponttól kívánja megalapozni – éppen Kautsky felfogásával szemben – a társadalmi lét egységét. Álláspontja lényegében megegyezik azzal, amit az előbb Kautskytól idéztünk: „... különösképpen azon marxisták között, akik vagy a II. Internacionálé vagy a sztálinizmus korszakára építik fel módszertanukat, elterjedt az az elképzelés, mintha a gazdasági szféra valamiféle *második természet* volna, amely a társadalmi lét másik részétől, attól, amit *felépítménynek*, ideológiának neveznek, struktúrájában és dinamikájában *minőségileg* különbözik, és merev, *kizárólagos ellentétben* áll vele... Arra törekedtünk, hogy eloszlassuk az ilyen előítéleteket. Hiszen a *munka* mint a gazdasági szféra végső, többé már fel nem bontható eleme... a teleológiai tételezésre épül fel, és... mindazok a mozzanatok, amelyeket a gazdasági szféra struktúrája és dinamikája idéz elő, mind szintúgy teleológiai aktusok, akár közvetlenül vagy közvetve a munkafolyamatra irányulnak, akár olyanok, amelyeket a munkafolyamat hoz mozgásba. Ebben az alapvető tekintetben a gazdasági szféra egyáltalán nem különbözik a társadalmi gyakorlat egyéb területeitől. Abban sem – ami a teleológiai tételezésekből mint a folyamat lényeges mozgásaiból szükségképpen következik –, hogy az egyes tételezések szükségszerű kiindulópontja mindig egy *eszmei mozzanat*. Ebben a tekintetben tehát az egész társadalmi lét ontológiailag *egységesen* épül fel. Ha következetesen végiggondoljuk a valóságot és marxi dialektikus koncepcióját, akkor *nem tartható a valóság szerkezetileg és dinamikusan mereven ellentétes szférákra való kettéosztása.*” (Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról* II. Magvető, Budapest 1976, 364.) Ugyanakkor világosan kell látnunk, hogy Kautsky és Lukács álláspontja a fentiek ellenére sem azonos, hanem alapvetően különböző. E különbség lényegében abból adódik, hogy Lukács Ontológiájában a munka elemzését összekapcsolja az elidegenedés problematikájával, míg Kautskynál az előbbi az utóbbtól való elvonatkoztatást előfeltételezi. A kérdés részletesebb tárgyalásához vö.: Gedeon Péter: *Történelem és szocializmus*. A szocializmus elméleti megalapozásának ellentétes útja Bernstein, Kautsky társadalomfelfogásában és Lukács György filozófiájában (kézirat).

alatt állónak tekinti. A gazdaságnak ez az ellentmondásos felfogása a gazdaság társadalmi formájának és anyagi tartalmának az azonosításából származik, ami viszont a termelés társadalmi formameghatározottságától való öntudatlan absztrakció eredménye: ha a termelésnek nincsen anyagi tartalmától különböző formája, akkor ez a formanélküliség válik formává, a tartalom mint önmaga formája jelenik meg. Az árutermelő gazdaság esetében az elvonatkoztatás a termelés formameghatározottságától egyben elvonatkoztatás a társadalmi viszonyok eldologiasodásának problémakörétől, s így annak érintetlenül hagyása. Az ember viszonyát a gazdasági vonatkozások rendszeréhez, a saját eldologiasult társadalmi összefüggéseihez e felfogás nem képes tárgyá tenni, s így azt is az embernek a természethez, a dologisághoz mint olyanhoz való viszonyával helyettesíti be, tehát a szubjektum—objektum viszonytalán.

A társadalmi lét szétesése ellentétes szférákká mind a valóságban, mind a gondolkodásban az eldologiasodás folyamatának eredménye. Az ellene folytatott küzdelem, a szétszakított egységének a létrehozása azonban nem gondolható el egyszerűen a tudat és dologiság, ember és természet, szubjektum és objektum, vagyis a tárgyi tevékenység, a munka mozzanatainak kategóriáiban, mivel ezek az eldologiasodástól mint a tárgyi tevékenység társadalmi formájától való elvonatkoztatásokként adódnak, illetve mint magának az eldologiasodásnak öntudatlan kifejeződései, mert megrögzítői jelennek meg. A filozófia titka éppen az, mondja Marx a hegeli filozófia elemzésekor, hogy az elidegenedés társadalmi problematikáját a szubjektum és objektum egyszerű különbségeként, majd ellentéteként ragadja meg, s ezzel eleve elzárja maga elől a probléma valóságos, a társadalmi lét konkrét kategóriáiban való végiggondolhatóságának és megoldhatóságának a lehetőségét: az elidegenedés mint a szubjektum és objektum közvetlen ellentéte és idegensége vagy feloldhatatlan, vagy pedig feloldása a szubjektum és objektum közvetlen — tehát misztikus — azonosságaként adódik a filozófiai gondolkodásban.¹⁴

Kautsky Marxra hivatkozva a filozófiának ezt az alapproblémáját mint nem-problémát mondja ki: az ember és a természet, a tudat (öntudat) és dologiság között nincsen áthidalhatatlan ellentét; szubjektumnak és objektumnak a különbsége nem a lét alapvető ellentmondása, hanem olyan egyszerű nem-azonosság, amely a munkában, a tárgyi tevékenységben megkapja feloldását, mozgásformáját. Számára mindez azonban a társadalmi viszonyok eldologiasodásának a problémájától való elvonatkoztatást is jelenti. Szubjektum és objektum, ember és természet kategóriái így elveszítik a filozófia által nekik tulajdonított tartalmakat, Kautsky marxizmusa pedig elveszíti — épp e fogalmak megtartásával és használatával — a filozófia által kidolgozott problémát, az elidegenedés kérdését. Tárgyasulás és elidegenedés megkülönböztetése ezért az ő számára nem valóságos különbség, hiszen a tárgyasulás kategóriája önmagában, egyedülállóként jelenik meg az elméletben: ennek következtében a tőkés árutermelés, a társadalmi viszonyok eldologiasodása mint a kifejlődött elidegenedés maga is csak mint tárgyasulás jelenhet meg a teóriában, s az eldologiasodás mint ilyen csak ember és dolog ellentéteként, viszonyaként kaphat kifejezést. A meghaladni vélt filozófiai kérdésfeltevés így nem-tudott módon, önmaga negációjaként juttatja magát érvényre, méghozzá eredeti

¹⁴ Vö.: K. Marx: A hegeli dialektika és egyáltalában a hegeli filozófia kritikája. In.: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth, Budapest 1962, 99–118.

kritikai beállítottsága nélkül. Az elidegenedés filozófiai problematikájának az elméletből történő kiiktatása a tartalom oldaláról jellemzi azt a történetfelfogást, amely elveszíti a társadalomtörténetnek mint totalitásnak az értelmezési lehetőségét, s feloldja azt a tényezők elméletében.¹⁵

Mármost, ha az emberi lényeket *közvetlenül* a munkában, az emberi tevékenység tárgyasulási folyamatában ragadjuk meg, vagyis elvonatkoztatunk e tevékenység mindenkori társadalmi formájától, akkor az egyének általánosságát nem mint rajtuk kívül meglevő objektív viszonyt, hanem mint az egyes egyénekből bennerejlő emberi képességek általánosságát tekintjük, illetve mint tárgyasult lényegi erőiket a munkatermékekben. E tárgyasulási folyamat tehát mint az ember önmegvalósulása jelenik meg, az elidegenedés ellentétéként. Így maga az eldologiasodás folyamata az elemzés tárgyává sem tehető, mert már a kiindulóponton hiányzik az emberi lényeknek mint társadalmiságnak az a felfogása, amely a társadalmi lét meghatározó mozzanataként veszi fel az eleven emberi egyéneknek a rajtuk kívüli megléttel bíró társadalmi vonatkozásait, amelyeknek a dologi, az emberi tevékenység eltárgyasult léte csupán hordozója, s amelyek, mivel az egyénektől közvetlenül különbözőek, meghatározott társadalmi feltételek mellett ellenségesen léphetnek szembe velük. S ha mégis, az eldologiasodás jelensége fel van adva e gondolkodásmód számára, azt csak a szellem és dolog, társadalom és természet közvetlen ellentétében fogalmazhatja meg a tárgyasulás fogalmának az elidegenedés folyamatára való vonatkoztatása alapján. Másrészt a termelő önmegvalósulását mint önelvesztésének folyamatát tárgyalhatja a termelőnek termékéhez való viszonyában: a munkástól elvonják munkájának termékét – ha kizsákmányolják. De így a kizsákmányolás és a magántulajdon a termelés folyamatához képest külsődleges, önkényen alapuló kategóriaként jelenik meg: elveszítette az emberi tevékenység sajátosságához való belső vonatkozását, és elosztási, jogi kategóriává merevedett.

Kautskynál tehát a formának az anyagra való redukciója következtében a társadalmi tárgyaság megragadhatatlanná válik, szétesik a dologiságra és tudatra, természetre és véges szellemre, mint saját mozzanataira, amelyekben azonban eltűnik. Ebből következik, hogy a társadalmi törvények, a termelő egyének közötti összefüggések általánossága, ennek különböző típusai maguk is csak mint természeti vagy tudati vonatkozások jelenthetnek meg, – s a materializmus alkalmazása a társadalomra így a társadalmi összefüggéseknek természetiként való tételezését jelenti.¹⁶

Marx és Engels, mondja Kautsky, „azokat a törvényeket, amelyeket a polgári gazdaságtan az *általában vett* termelés *természettörvényeinek* tekintett, csupán a *kapitalista* termelés *természettörvényeiként* ismerték fel”. „A tulajdonképpeni természet és a társa-

¹⁵ Éppen ezek a kérdések – az elidegenedés, a történelem mint totalitás – képezik Lukács *Történelem és osztálytudat* c. munkájának középponti problematikáját.

¹⁶ Kautsky a természettörténet kidolgozását tekinti a materialista történetfelfogás megalapozásának: a természeti és társadalmi fejlődés közös természettörvényeit mutatja ki, mondja Korsch. Ez az általános természettörvény, noha különböző formákban, érvényes a természetben és a társadalomban: „De a Kautsky által itt és könyvének száz más helyén újra meg újra hangsúlyozott fő dolog az, hogy mégiscsak egy és ugyanazon természettörvény van, amely e különböző fokokon különböző módosult formákban hat.” (K. Korsch: *Die materialistische Geschichtsauffassung*. Archiv f. Geschichte d. Sozialismus XIV. hrsg Grünberg 205.)

dalom közötti különbség ebben a vonatkozásban csupán az ... hogy a társadalommal szemben a természet megváltoztathatatlan, valamint az, hogy a társadalmi élet feltételeinek változását maga az ember okozza, bár nem tetszés szerint, hanem meghatározott, akaratától és tudatától független törvények szerint.”¹⁷

Mivel az ember tevékenysége révén átalakítja a természetet, a készentalált természeti dolgokat, tehát a természetben belül új tárgyiasságokat hoz létre mint önmaga „második természetét”, az e dolgok között konstituálódó összefüggések, az ember második természetének törvényei, nem állandóak, hanem a dolgok változásával maguk is megváltoznak. Az anyagi élet termelése, a gazdaság, Kautskynál mint a természeti dolgok formaváltoztatásának szférája válik a társadalmi fejlődés meghatározó mozzanatává. Az általános történelemfelfogás, amely a társadalmi mozgást a természeti fejlődés analógiájára egy dologi szükségszerűség érvényesüléseként magyarázza, saját elvét a gazdaság e redukcionista meghatározásában konkretizálja, és megfordítva, a technikai determinizmuson alapuló történelemelmélet a maga alapját a gazdaságnak mint a termelés társadalmi formameghatározottság nélküli anyagi szférájának a felfogásában találja meg.

A történelemnek és gazdaságnak ez az általában vett magyarázata szervesen kapcsolódik össze a kapitalizmus és szocializmus sajátos értelmezésével. Ez utóbbi szükségszerű terméke ezen általános fogalmak kiüresített mozgásának és megfordítva: a történelem és gazdaság általános felfogása Kautsky és Bernstein kapitalizmus és szocializmus képéből nyert elvonatkoztatásként kapja meg magyarázatát.

1.2. Gazdaság és politika

Láttuk: Kautsky a termelőtevékenység gazdasági mozzanatát a technikai mozzanattal szemben társadalmiként, a társadalmi mozzanattal szemben technikaiként határozza meg, s ílymódon alapozza meg elméletileg gazdasági viszony és tulajdonviszony kettőségét, egymással szembeni külsődleges viszonyát. Ez a szétválasztás az elmélet konkrétabb szintjén, az árutermelés elemzésekor nyeri el tartalmát: az árutermelés esetében a gazdasági és tulajdonviszony kettéválása az árúviszony és a tőke-magántulajdon, az árúviszony és a tőkeviszony elválasztásában konkretizálódik. Az elmélet így szem elől téveszti az árúviszony és tőkeviszony objektíve meglévő *belső* összefüggését.

Az árúviszony és tőkeviszony elválasztását egymástól Bernstein és Kautsky gazdaságtani fejtegetéseiben az *értékről* kialakított felfogásuk alapozza meg. Számukra az érték csupán a használati értékekben tárgyasult különös munkák *gondolati* összefoglalása, általánossága, nem pedig a termelők *gyakorlati* társadalmi viszonya.¹⁸ Ennek

¹⁷ K. Kautsky: *Die materialistische* ... I. i. m. 876. Vö. továbbá: „Marx ... akárcsak Engels, átvette a polgári tudomány szükségszerűség fogalmát, igaz, hogy egy módosítással: nem tagadta a politikai gazdaságtan törvényeit, de sikerült bennük a történeti jelleget felfedeznie.” (K. Kautsky: *Die materialistische* ... II. i. m. 738.)

¹⁸ Már Rosa Luxemburg felhívja a figyelmet erre a redukcióra Bernstein elleni vitáirátában (R. Luxemburg: *Sozialreform oder Revolution?* In.: *Gesammelte Werke* 1/1. Berlin 1970, 414–415.). Lukács György is hangsúlyozza azt, hogy az elvont-általános munka absztrakcióját a valóságban is végbeviszik. (*Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest 1971, 217. *A társadalmi lét ontológiájáról*.)

következtében viszont kiesik az elméletből az érték *külsővé válásának* és így *tőkévé* fejlődésének problematikája, amely egyben az áruviszony és tőkeviszony *belső* összefüggését tartalmazza.

De ha az áruviszony és tőkeviszony egymással csupán külsődleges vonatkozásban állnak, s ha a szocializmus megvalósításának feltétele a tőkeviszony, a tőke-magántulajdon megszüntetése, akkor a szocializmus maga is árutermelő társadalom lehet, hiszen a tőkeviszony felszámolásának nem kell az áruviszony felszámolásával összekapcsolódnia. S éppen ez a gondolat mutatja meg Bernstein és Kautsky egész társadalomelméleti fogalmi konstrukciójának valódi értelmét. Bernstein és Kautsky elméletének középponti állítása az, hogy a szocializmust az árutermelés keretein belül kell elgondolni. Ez a tétel pontosan az ellentéte a marxi feltételezésnek, amely a szocializmust az árutermelés meghaladásaként írta le. A marxizmus továbbfejlődése számára igen lényeges Bernsteinnek és Kautskynak az a megállapítása, hogy a tőkés magántulajdon kisajátítása nem eredményezi az árutermelés megszűnését. Ugyanakkor igen problematikus az az elméleti keret, amelyen belül Bernstein és Kautsky eljut a szocializmus és az árutermelés összekapcsolásához: a szocializmus lehetőségének az árutermelés keretein belülről történő helyezése elméletükben elválaszthatatlanul kapcsolódik össze az áruviszony társadalmi természetétől, a marxi eldologiasodás-elmélettől való elvonatkoztatással.¹⁹

Bernstein és Kautsky elméletében a termelés technikai mozzanatára redukált áruviszony megtalálja a maga ekvivalensét a politika sajátos értelmezésében: az áruviszony különös társadalmi meghatározottságától való elvonatkoztatást kiegészíti a politikai közösség különös társadalmi meghatározottságától való elvonatkoztatás, az áruviszony elméleti megrögzítését kiegészíti a politikai állam elméleti megrögzítése. Ha ugyanis az anyagi élet: termelésének elemzésénél az értékforma nem mint a termelők egymáshoz viszonyított viszonyának különös társadalmi formája, hanem mint a különböző munkák összemérhetőségének közömbös anyagi eszköze jön számításba, ha tehát magának a társadalomgazdaság elemzésének fő tárgyává a társadalmi forma helyett annak anyagi tartalma válik, akkor a politikai viszony mint olyan sem találhatja meg saját tartalmát a rajta kívül egzisztáló gazdaságra való vonatkozásban mint az ettől a viszonytól való valószínű elvonatkoztatás, hanem a politika is saját anyagi meghatározottságaira redukálódik, s a gazdaságra vonatkozása külsődlegessé válik, az egyszerű különbség viszonyát ölti magára. A gazdasági és politikai tevékenység így a társadalmi élet fenntartásá-

1. i. m. 314–315.) Sweezy az érték elemzésénél megkülönbözteti a mennyiségi érték-problémát és a minőségi érték-problémát, s ő is hangsúlyozza, éppen a *Történelem és osztálytudat*ot idézve, hogy az elvont-általános munka absztrakciója a kapitalizmus lényegéhez tartozik (P. M. Sweezy: *The Theory of Capitalist Development*, London 1949, 31.). Erre a valóban lényegi pontra építi fel kritikai elemzését Colletti (L. Colletti: *Bernstein und der Marxismus der Zweiten Internationale*, Europäische Verlagsanstalt Frankfurt am Main 1971, 41–59.), s e tétel alapvető fontosságát emeli ki Makai Mária is azzal, hogy az érték mennyiségi oldalával szemben a minőségi oldal meghatározó szerepét elemzi a marxi társadalomelmélet kialakulásában. (Makai Mária: A munka kettős jellege: a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” újraértékeléséhez. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1976/5.)

¹⁹ Bernstein és Kautsky gazdaságtani felfogásainak, az áruviszony és szocializmus összefüggéséről vallott nézeteinek részletesebb elemzése megtalálható: Gedeon Péter: Áruviszony és tulajdon. Bernstein és Kautsky szocializmus felfogásának gazdaságtani alapjairól. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982/3.

nak két szükséges funkciójává lesz: az előbbi mint különös, az utóbbi mint az általános tevékenység. A politika redukálása saját anyagi mozzanataira pedig nem más, mint a politikai államnak egy központi, a társadalomtól elválasztott irányító szervezettel való azonosítása, s ilyenként való megrögzítése.²⁰

„Ahogyan az állatvilágban a funkciók differenciálódásának haladásával elkerülhetetlenné válik egy csontváz kiképződése, úgy elkerülhetetlen a társadalmi életben a gazdaságok differenciálódásával egy *a társadalmi érdeket mint olyant képviselő* igazgatási szervezetnek (Verwaltungskörper) a kiképzése (Heranbildung). Ilyen szervezet volt ez idáig és az ma az *állam*. Minthogy a termelés továbbfejlődése egészen világosan nem állhat a differenciált termelés megszüntetésében, hanem csak a kialakult differenciálódás alapján álló újra egyesítésben (neue Zusammenfassung) – a személyek vonatkozásában a szakmai munkamegosztásnak nem a megszüntetésében, hanem a bővítésében, így a belátható jövő társadalmának igazgatási szervezete *csak fokozatilag különbözhet a jelenlegi államtól*.”²¹

Az állam tehát nem tűnik el a társadalmi fejlődés későbbi szakaszában sem: az állam nem hal el. „Az a tétel, hogy az állam helyére a társadalom lép, fogalmi csúsztatást (Ellipse) tartalmaz. Az államot csak egy olyan *adminisztráció* válthatja fel, amely a társadalom tagjai összességének az érdekét minden külön- (osztály-) érdekekkel szemben egyformán képviseli, de nem válthatja fel 'a társadalom'.”²²

Az általános érdeket képviselő központi állami apparátus tevékenysége révén megszüntethető a gazdaság spontán mozgása, a magánérdekek harcán való felülemelkedéssel létrehozható a szervezett társadalom: „... az osztályérdekek meghátrálnak, az általános érdek hatalmat nyer. A törvényhozás ugyanakkor a gazdasági jogok elleni harcban egyre erősebb lesz és végül egyre több olyan területet ural, amelyek korábban áldozatul estek a különérdekek vak harcának. A társadalomnak ez a növekvő szabadsága a gazdasági tényezőkkel szemben az, amiről beszélek. Ez nem az 'utópizmus szabadsága', ahogyan Kautsky mondja, hanem a *szervezett társadalom* szabadsága...”²³

²⁰ „Bernstein az állam szükségszerűségét valamennyi társadalmi formáció számára a *komplexitás* egy meghatározott fokából vezeti le, (1) olyan érdekkonfliktusok lehetőségéből, amelyek helyzet-különbségekből is következhetnek, és (2) a társadalmi és gazdasági tények egységes szabályozásának a szükségszerűségéből a nagy népességű és nagy területű társadalmakban.” (Th. Meyer: *Bernsteins konstruktiver Sozialismus*. Dietz Berlin, Bonn–Bad Godesberg 1977, 322.) Az állam létének a társadalom komplexitásával, tagoltságával való összefüggésbe hozatala az állam megrögzítését jelenti, mivel létezésének alapjává a társadalmi forma helyett annak anyagi alakját teszi meg. A kifejlett állam alapja a társadalom kifejlett komplexitása. Ez utóbbi azonban nem más, mint az árutermelés társadalmi rendszerének anyagi meghatározottsága saját formájától való elvonatkoztatásban. Így a modern állam – nem reflektált módon – e teóriában is az árutermelés létrehozásához vezetődik vissza.

²¹ E. Bernstein: *Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus*. Berlin 1901, 212. Ugyanígy Kautsky-nál: „Amikor az osztályok megszűnésének a következményeit az állam vonatkozásában vesszük tekintetbe, nem annyira az állam elhalásáról, mint inkább *funkcióinak változásáról* kellene beszélnünk.” (K. Kautsky: *Die materialistische ... II. i. m. 607.*)

²² E. Bernstein, i. m. 212. „Az állam a fejlődés terméke, amelynek mindenkor átalakításába beleszól a múlt. Az államból kiugrani lehetetlen. Csak megváltoztatni lehet.” (E. Bernstein: *Der Sozialismus einst und jetzt*, i. m. 90.)

²³ E. Bernstein: *Zur Geschichte ... i. m. 335.*

Világos tehát: ha az állam a társadalmi érdek érvényesítésének az a szerve, amelyet a munkásmozgalom az eddigi társadalmi fejlődés eredményeként készen talál, amely mint ilyen a szocialista fejlődésnek is nélkülözhetetlen eszköze: akkor a munkásosztály feladata nem lehet az államgépezet szétverése, hanem csupán e gépezetnek a saját hatalmába való kerítése és az osztály társadalom érdekében való működtetése. Ez pedig elvileg lehetséges a politikai demokrácia fennálló intézményei közepette is akkor, ha a munkásosztály pártja többségre jut a parlamentben, tehát kormányt alakít, s ha a politikai és társadalmi erőviszonyok alakulása megakadályozza a burzsoázia ellenforradalmát.

E gondolatmenet döntő eleme tehát az, hogy a fennálló kapitalista társadalom megteremtette azokat a politikai formákat, a demokráciának azokat az intézményeit, amelyek ha kikerülnek a burzsoázia fennhatósága alól, s szocialista tartalmat kapnak, akkor a szocializmus adekvát politikai rendszerének alapjává válhatnak.

„Az állam nemcsak az elnyomás szerve és a tulajdonosok üzleti ügyeinek az intézője (Besorger). Ezt csak mint ilyen engedni megjelenni – minden anarchista rendszer-csinálónak a menedéke. Proudhon, Bakunin, Stirner, Kropotkin, ők valamennyien ez idáig csak az elnyomás és a kiszípolozás szervének tüntetik fel az államot, az állam természetesen elég sokáig volt ez, de éppenséggel nem kell hogy szükségszerűen ez legyen. Az állam az együttlélés formája és a kormányzás szerve, amely *társadalom-politikai jellegét társadalmi tartalmával együtt megváltoztatja*. Aki egy absztraháló szocializmus módja szerint az állam fogalmát az uralmi állapot fogalmával, amely alatt az először létrejött, megváltoztathatatlanul összekapcsolja, figyelmen kívül hagyja azokat a fejlődési lehetőségeket és tényleges átalakulásokat, amelyek a történelemben az állammal kapcsolatban végbementek.”²⁴

Erről az állásponttól döntő fontosságot kap a demokrácia intézményeinek működése a modern politikai berendezkedésen belül, hiszen a munkásosztály hatalomra jutása éppen a politikai demokráciának, a társadalom és állam közötti érdekközvetítő és érdektranszformációs mechanizmusok működésének a kiteljesedését – nem pedig megszűnését jelenti.

„Press (sajtó), Párt, Parlament – beleértve a parlamentáris kormányzatot – ez a három P jelenti annak a modern demokráciának a nagy szerveit, amely fogyatékos marad, ha egyikük szükséges ereje vagy szabadsága hiányzik.”²⁵

Bernstein és Kautsky politikafelfogása tehát, amely a politikai államot az adott történelmi korszakban a társadalomformáló tevékenység túl nem haladható kereteként tekinti, a társadalomtörténet valós tényét ismeri fel, amennyiben a modern fejlődés valóban a politikai állam továbbélését igazolja az állam elhalásának feltételezésével szemben. E tény tudomásul vétele a marxizmus számára, amely a munkásmozgalom politikai stratégiájának elméleti alapjául is kíván szolgálni, igen nagy jelentőségű volt a maga korában mind a politika, mind az elmélet vonatkozásában. E felismerésnek az ára azonban a II. Internacionálé marxizmusán belül – nem tárgyalva a gyakorlatban közvetlenül jelentkező problémákat, ellentmondásokat – a Marx által megfogalmazott

²⁴ E. Bernstein: *Texte zum Revizionismus*. Neue Gesellschaft Bonn–Bad Godesberg 1977. 143.

²⁵ K. Kautsky: *Die materialistische . . .* II. i. m. 463.

elméleti problematika öntudatlan kiiktatása volt.²⁶ Mivel a politikai állam fennmaradásának tételéhez ez az elmélet a politikai viszonyoknak anyagi mozzanataira való redukciója révén jutott el, eleve kiiktatta az elmélet kérdésfeltevései közül a gazdaság és politika belső összefüggésének, a politika mozgásterét és hatáskörét behatóról, korlátozó társadalmi feltételeknek, a politika történelmi változásának vizsgálatát. Ez az elméleten belül fizetett ár azért is tűnik olyan nagynak, mert a politikai állam hosszabb történelmi időszakban való fennmaradásának tétele, a politikai stratégiának e felismeréshez való igazodása az eredeti marxi fogalomrendszerben is kifejezhető. A politikai állam megléte ugyanis a „polgári társadalom” és „politikai állam” dualizmusának a kifejeződése. E dualizmus pedig a gazdaságnak árugazdaság formájában a közösséggel szembeni emancipálódásával, az értékviszony anonim mechanizmusai révén való újratermelődésével függ össze. Mindaddig, amíg fennmarad a gazdaság e társadalmi formája, fennmarad a közösségnek a gazdaságon kívül konstituálódó politikai formája. Mindez azután nem zárja ki, hanem éppen ellenkezőleg, előfeltételül szolgál annak a fejlődési folyamatnak, amely a politikai államot is bevonja a gazdasági reprodukcióba.

Bernstein és Kautsky a marxi elmélet eredeti kiindulópontjai helyett más alapról gondolja át a társadalmi gyakorlat, a politikai cselekvés problémáit. Ezt az elméleti fordulatot konkrét történelmi feltételek, a politikai tömegpárttá szerveződő munkásmozgalom gyakorlati szükségletei határozták meg. Bernstein és Kautsky elmélete annak a történelmi szituációnak a terméke, amelyben először merül fel annak a lehetősége, hogy a marxi elméleti tételezések nem fordíthatók át közvetlenül a gyakorlatba, hogy a marxi szocializmusfelfogás, a tőke-magántulajdon, a kifejlett árutertermelés és a politikai állam megszüntetése együttesen az adott társadalmi viszonyok közepette nem realizálható. De ha ez így van, akkor Marx elmélete nem lehet a munkásosztály gyakorlati politikáját *közvetlenül* meghatározó teória, hiszen ha a kifejlett árutertermelés viszonyai reálisan nem megszüntethetők, akkor a munkásmozgalom feladata sem lehet az ezek megszüntetésére való törekvés, hanem csupán az alkalmazkodás e viszonyokhoz, illetve e viszonyok befolyásolása. Bernstein és Kautsky tehát annak a gyakorlati-politikai fordulatnak az elméleti kifejezői, az elméleten belüli megfogalmazói, amely a munkásmozgalom céljául nem a fennálló viszonyok gyökeres átalakítását, a Marx által a kifejlett árutertermelés viszonyaihoz kötött eldologiasodás felszámolását teszi meg, hanem e viszonyokat adottnak tekintve az eldologiasodás viszonyaihoz való alkalmazkodást, illetve a kifejlett árutertermelés viszonyainak a végső soron a magántulajdon megszüntetésének alapzatán önállósult politika révén való szabályozását, befolyásolását tűzi ki feladatul. Egy ilyen fordulat a munkásmozgalom mint politikai erő működése számára nyilvánvalóan szükséges volt.

²⁶ Lenin világosan mutatott rá a marxi és a Bernstein–Kautsky-féle államfelfogás különbségeire. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy Leninnél a marxi államkoncepció rekonstruálása összekapcsolódott azzal a feltételezéssel, hogy történelmileg belátható időn belül megvalósítható a társadalom és az állam elválásának megszüntetése, az állam elhalása. Ezért Lenin felfogásában az állam és társadalom között közvetítő politikai demokratikus intézményrendszer csak polgári természetű lehet, hiszen fenntartja, előfeltételezi azt a szétválást állam és társadalom között, amelyet a szocialista forradalom – álláspontja szerint – megszüntet. Ez fejeződik ki a polgári parlamentarizmus és a szovjetrendszer lenini szembeállításában. Vö.: V. I. Lenin: Állam és forradalom. *LÖM* 33, Kossuth, Budapest 1968; V. I. Lenin: A proletárforradalom és a renegát Kautsky. *LÖM* 37, Kossuth, Budapest 1973.

Ugyanakkor azonban a szocializmus összekapcsolása az árutertermelő gazdaság és az elkülönült politikai állam fennmaradásával Bernstein és Kautsky elméletében együtt járt az árúviszony és a politikai állam technikai értelmezésével, a tőke és árú, a tulajdon és gazdasági viszony fogalmainak elválasztásával, a történelmi totalitás fejlődésméleteének a tényezők elméletére való szétbontásával, végső soron a marxi társadalomelmélet kritikái, nem pozitivisták jellegének a felszámolásával. S éppen ezek a vonatkozások azok, amelyek középponti szerepet kapnak Lukács Györgynek a II. Internacionálé marxizmusa felett gyakorolt filozófiai kritikájában.

2. KÍSÉRLET A MARXI ELMÉLET EREDETI ÉRTELMEKÉNEK HELYREÁLLÍTÁSÁRA LUKÁCS GYÖRGY TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT C. MUNKÁJÁBAN

2.1. *A marxi elmélet filozófiai rekonstrukciójának történeti feltételezettsége*

A nyugat-európai munkásmozgalom maga is az árutertermelés kifejlődésének alapzatán fejlődött, azon az alapzaton, amely kialakította a modern munkamegosztást, szétválasztotta a gazdaságot és a politikát, s a termelőerők fejlődését az árutertermelés fejlődésével kapcsolta össze. A tőkés árutertermelés kifejlesztette saját belső ellentmondásait is, ugyanakkor azonban nem kínált olyan eszközöket, amelyekkel a társadalom fejlődése levezethetőnek bizonyult volna az árutertermelés alapzatáról. Ezért a nyugat-európai munkásmozgalom Marx-recepcióját és valóságátitását meghatározta az árutertermelés gazdasági és politikai rendszeréhez történő igazodás szükséglete. Így Nyugat-Európában a szocializmus lehetőségének az árutertermelés keretein belül történő elméleti definiálása vagy a marxi elmélet elvetésével párosult mint Angliában, vagy a marxi elmélet öntudatlan újraértelmezését és redukcióját hozta magával, mint Németországban.

Kelet-Európában és különösen Oroszországban más volt a helyzet. Itt a kapitalizmus fejlődése, az árutertermelés viszonyainak általánossá válása a huszadik század elején megindult, de végig nem vitt folyamat volt. A szocializmusnak az árutertermelés viszonyaihoz történő kapcsolása ezért nem lehetett olyan egyértelműen adódó gondolat, mint Nyugat-Európában: az árúviszonyok relatív fejletlensége azt jelentette, hogy nem járul az árúformához a szilárd objektivitás, a meghaladhatatlanság képzete. Erről a társadalmi alapzatról ismét gyakorlatilag hatékonyá válhatott az árutertermelés megszüntetésének gyakorlati programként való megfogalmazása. Más szóval: míg Nyugat-Európában, a magasan fejlett kapitalizmus talajáról az árutertermelést megszüntető társadalom programja úgy jelent meg, mint ami kívül esik a munkásmozgalom gyakorlatilag megvalósítható célkitűzésein, s ezért a mozgalomhoz kötődő elmélet képviselői – ha nem is kivétel nélkül, de – kiiktatják az elméletből e programot, addig Oroszországban a relatíve fejletlen kapitalizmus talajáról a szocializmus, mint az árutertermelés tagadása, a munkásmozgalmon belül gyakorlatilag realizálható programként jelenik meg, s ezért a mozgalomhoz kapcsolódó elmélet alaptételként fogalmazhatja ezt meg, kibontva az ebből adódó konzekvenciákat. A marxi elmélet eredeti tételeinek, az árúviszony társadalmi és ezért megszüntethető jellegének, az árutertermelés felszámolásának alapzatán az állam elhalásának, és ezért a fennálló állam szétzúzásának stb. újra kimondása az

oroszl (bolsevik) munkásmozgalom álláspontjáról volt lehetséges: az áruterelés gyakorlati meghaladásának programja életre hívta ennek elméleten belüli tételezését, a marxi elméletnek a II. Internacionálé marxizmusában megszüntetett dimenzióját.

A szocializmusnak az áruterelő társadalom tagadásaként tételezett programja a szovjet-orosz fejlődésben egyszerre bizonyult heroikus illúziónak és gyakorlatilag hatékony cselekvési elképzelesnek. Heroikus illúzió volt, mert a központilag irányított naturálgazdaság mind gazdaságilag, mind politikailag megvalósíthatatlannak mutatkozott. E következtetést Lenin világosan megfogalmazta, s a NEP-re történő áttérés alapjává tette.²⁷ E program ugyanakkor mégis gyakorlatilag hatékony volt: mert nem tehette ugyan lehetővé az ugrást a marxi értelemben vett kommunizmus társadalmába, de annak a gyakorlati cselekvésnek vált elméleti alapjává, amely éppen ezt az elméletet követve radikálisan átpolitizálta a gazdaságot, s felszámolta önmea politikai ellenzékét. Ebben ragadható meg a marxi elmélet rekonstrukciójának történeti feltételezettsége: a kifejlett áruterelés társadalmának megszüntetését mint aktuális történelmi feladatot tételező marxi programnak a kapitalizmus világtörténeti meghaladásának *univerzális* elméleteként való újrafogalmazása az áruterelés relatív fejletlenségének *különös* feltételei között jöhetett éppen létre. A modern társadalom alapvető szerkezeti tagoltsága, a gazdaságnak és a politikának az elkülönülése az áruterelés kifejlődésének eredményeként alakul ki. Oroszországban nem ment végbe a tőkés áruterelés teljes kifejlődése, ezért nem történt meg a gazdaságnak és a politikának a teljes, befejezett elválása, nem alakult ki a tiszta formájában, nem vert mély gyökereket az a politikai berendezkedés, a politikai demokráciának az a közvetítőrendszere, amely a politikai állam korlátozása révén a magángazdaság politikától elválasztottságának az intézményes garanciája. Így a társadalmi fejlődés ellentmondásainak a kiéleződésével ez a társadalmi-politikai rendszer nem, vagy kevésbé volt képes ezeket az ellentmondásokat a tőkés magántulajdon alapzatán kanalizálni: a gazdaságba való állami beavatkozás könnyebben elháríthatta az elé állított akadályokat, kisajátíthatta a magántulajdont, radikálisan átpolitizálhatta a gazdaságot, vagyis végrehajthatta a szocialista átalakulást. „Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt; nyugaton az állam és a polgári társadalom között *helyes arány* állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete” – írja Gramsci.²⁸

Az áruterelés megszüntetésének bolsevik programja így nem a termelés áruformájának a felszámolását, nem a politikai állam megszüntetését hajtja végre, hanem a kifejlődőben levő és kifejlesztésre váró árugazdaság átpolitizálásának eszközeként igazolódik mint történelmileg hatékony ideológia. A marxi elméletnek a kor valóságára vonatkoztatott rekonstrukciója *gyakorlati* realizálását *elméleti* tételezéseivel *ellentétes* módon nyeri el, s éppen ez az ellentétes vonatkozás tárja fel az elmélet történeti meghatározottságát.

²⁷ Az oroszországi hadikommunizmus és a NEP ideológiájához és gyakorlatához vö.: Szamuely László: *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok*. Közgazdasági és Jogi, Budapest 1971.

²⁸ A. Gramsci: *Az új fejedelem*. Magyar Helikon, 1977, 129. A pontosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Gramscinál a polgári társadalom és politikai állam szembeállításá nem azonos a gazdaság és politika szembeállításával. Számára a polgári társadalom és a politikai állam elkülönülése a gazdaság és politika szétválásának a felépítményre gyakorolt hatását jelenti, e szétválás következménye.

A szocialista forradalom elméletének és gyakorlatának ebbe az összefüggésbe illeszkedik a lukácsi filozófia. Lukács *Történelem és osztálytudat* című munkájában az eldologiasodás problematikáját állítja az elmélet középpontjába: a kapitalizmust mint az eldologiasodás társadalmát, s a szocializmust mint az eldologiasodás megszüntetésének társadalmát ábrázolja. Ily módon Lukács újra felveszi a marxizmusba azt az elméleti kérdést, az eldologiasodás kérdését, amelyet Bernstein és Kautsky kiiktatott az elméletből, ugyanakkor azonban kizárja a teoretikus gondolkodás köréből azt a kérdést, a szocializmusnak az árutermelés keretein belülre helyezését, amelyet Bernstein és Kautsky emelt be a marxizmusba. A lukácsi felfogás alapja – csakúgy mint Bernstein és Kautsky esetében – az elmélet és gyakorlat közvetlen egységének feltételezése. Így a termelés viszonyainak az áruformában gyökerező eldologiasodását és az eldologiasodás negációjának tételezését Lukács azért teszi az elmélet középponti problémájává, mert az eldologiasodás megszüntetésének programját közvetlen gyakorlati feladatnak tekinti. „A proletariátus diktatúrájának társadalmi értelme, a szocializálás, első megközelítésében nem jelent mást, mint hogy elragadják ezt a parancsnoklást a tőkésektől. De ezáltal a proletariátus – mint osztály – számára *objektíve megszűnt* tulajdon munkájának *önállósult, eltárgyasult szembenállása*. Amennyiben a proletariátus maga veszi át a parancsnoklást mind a már eltárgyasított, mind az éppen működésben levő munka fölött, az ellentét gyakorlatilag és objektíve megszűnt, és ezzel együtt megszűnt a tőkés társadalomban vele járó *ellentét múlt és jelen között is...*”²⁹ Erről az álláspontról Bernstein és Kautsky elmélete, amely elvonatkoztat az eldologiasodás és így a társadalmi haladásnak az eldologiasodás tagadásaként értelmezett fogalmától, egyben a gyakorlattól való elvonatkoztatásként jelenik meg. Más szóval: Lukács felfogásában a II. Internacionálé marxizmusa a fennálló igazolásává merevedve elszakad a valóság átalakulását magával hozó gyakorlattól. „Az a veszély, amelynek a proletariátus történelmi fellépésétől fogva szüntelenül ki volt téve, nevezetesen, hogy *megreked létének* – a burzsoáziával közös – *közvetlenségében*, a szociáldemokráciával politikai szervezeti formát öltött, mely az eddig fáradtságosan elért közvetítéseket mesterségesen kiiktatja, hogy a proletariátust így közvetlen létezésének szintjére vezesse vissza, ahol az csupán a tőkés társadalom eleme, és *nem motorja egyidejűleg a társadalom önfelszámolásának és szétzúzásának*.”³⁰ Bernstein, mondja Lukács, eltávolítja a dialektikát a történelmi materializmusból. Ezzel az elmélet szemlélődővé válik, hiszen a dialektikus módszer középponti problémája éppen a valóság megváltoztatása.³¹ Az elmélet és gyakorlat szakadása közvetlenül gyakorlati probléma, mert ez válik az eldologiasodást felszámoló szocialista átalakulás legfőbb akadályává, véli Lukács. „... a tőkés társadalom valóságos hatalma olyannyira megrendült, hogy többé már nem lenne képes erőszakkal fenntartani magát, ha a proletariátus tudatosan és

²⁹ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Budapest 1971, 546.

³⁰ Lukács György, i. m. 490. Továbbá: „A szociáldemokrata ideológiával a proletariátus az eldologiasodás valamennyi korábban behatóan elemzett antinómiájának áldozatul esik.” (I. m. 490.) Ugyanez K. Korsch álláspontja: a II. Internacionálé marxizmusa „a neki formálisan előírt munkásmozgalom számára kezdettől *nem valóságos elmélet*, azaz a ténylegesen megvalósuló történelmi mozgás pusztán általános kifejezése (Marx) volt, hanem mindig csak egy *„kívülről”* készen elfogadott *ideológia*.” (K. Korsch: *Marxizmus und Philosophie*. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1966, 45–46.)

³¹ Lukács György, i. m. 216. o. 214.

határozottan szembeállítaná vele saját hatalmát. *E cselekvés akadályá tisztán ideológiai jellegű.*³² Ezért a proletariátus ideológiai válságának³³ leküzdése, az elmélet és gyakorlat egységének helyreállítása, azaz a marxi elméletnek az árutermelés, az eldologiasodott társadalmi hatalmak megszüntetését tételező elméletként való rekonstrukciója Lukács szerint közvetlenül gyakorlati feladat, a társadalmi átalakulás megvalósulásának elengedhetetlen feltétele. Az elmélet és gyakorlat egysége „csak akkor jöhet létre (ami viszont előfeltétele annak, hogy az elmélet forradalmi funkciót tölthessen be), ha a tudatossá válás jelenti azt a döntő lépést, amelyet a történelmi folyamatnak saját, emberi akaratokból összeálló, de nem az emberek önkényétől függő, nem az emberi szellem által kitalált céljai irányában meg kell tennie, ha az elmélet *történelmi funkciója* az, hogy e lépést *gyakorlatilag lehetővé tegye*”.³⁴

Ha azonban a tőkés magántulajdont felszámoló szocialista átalakulás nem hozza magával az árutermelésnek, a társadalmi viszonyok eldologiasodásának a megszüntetését, akkor az elmélet és gyakorlat közvetlen egységének éppen az eldologiasodás negációján alapuló lukácsi programja is olyan belső ellentmondást hordoz, amely rányomja bélyegét mind az elmélet gyakorlati funkciójának érvényesülésére, mind az elmélet belső struktúrájára. Ez az elmélet, mint már említettük, abba a gyakorlatba illeszkedik bele, amely az elmélet tételezett céljaihoz képest valami mást eredményez. Elméletnek és gyakorlatnak ez az ellentmondása ugyanakkor megjelenik az elmélet tartalmában is, éppen abból adódóan, hogy a marxi elméletnek az árutermelés kritikai elméleteként való rekonstrukciója elválaszthatatlanul és közvetlenül kapcsolódik össze az árutermelés társadalmának gyakorlati megszüntetését feltételező programmal. Ha ugyanis az árutermelés megszüntetésének gyakorlati intencióihoz kötődő, azt elméletileg megalapozó Marx-rekonstrukció olyan társadalmi feltételek között jön létre, amelyek nem teszik lehetővé e gyakorlati törekvés realizálását, akkor szükségszerű az, hogy az elmélet elfedje önmaga elől annak a történelmi helyzetnek a hiányát, amely helyzet léteéhez önmaga létezését köti, szükségszerű, hogy a valóságra vonatkoztatott elméleti építkezés a valóságtól való elvonatkoztatásként igazolja magát. E problematika kifejeződését a lukácsi elméletben vizsgáljuk meg az alábbiakban.

³² I. m. 562.

³³ I. m. 622. „Az ideológiai válság egyfelől abban mutatkozik meg, hogy a polgári társadalom rendkívül ingatag, objektív helyzete a munkások fejében még mindig a régi szilárdság képében tükröződik... Másfelől a proletariátusnak ez az elpolgáriasodása saját szervezeti formát nyert a mensevik munkáspártokban és az általuk befolyásolt szakszervezeti vezetésben... a mensevik pártok... ideológiailag és szervezetiileg rögzítik a proletariátus tudatának eldologiasodását és a tudatot a viszonylagos elpolgáriasodás szintjén tartják.” (Uo.)

³⁴ I. m. 212. Ugyanezt a felfogást képviseli Korsch is: „Elméleti kritika és gyakorlati forradalmasítás, éspedig e kettő elválaszthatatlanul összekapcsolódó cselekvésként felfogva és mindkettő mint cselekvés a szónak nem valamiféle absztrakt értelmében, hanem mint a polgári társadalom konkrét, valóságos világának konkrét, valóságos megváltoztatása – e szavakban van kimondva a marxi és engelsi tudományos szocializmus új materialista-dialektikus módszerének elve.” (K. Korsch: *Marxizmus und Philosophie*, i. m. 133–134.)

2.2. A II. Internacionálé marxizmusának filozófiai kritikája az eldologiasodás-problematika talajáról

Az eldologiasodás kategóriájának az elmélet középpontjába állítása a lukácsi filozófia igen nagy elméleti jelentőséggel bíró tette volt.³⁵ A társadalmi viszonyok eldologiasodásának a vizsgálata az áruviszonynak mint különös társadalmi viszonnak a megragadását jelenti: az eldologiasodás titka az áruterelésnek mint társadalomgazdasági vonatkozás-rendszernek az analízisében tárul fel.

„Semmiképpen nem véletlen, hogy Marx mindkét nagy és érett műve, mely a kapitalista társadalom egészének ábrázolását és alapvető jellegének bemutatását tűzte ki céljául, az áru elemzésével kezdődik. Mert az emberiség fejlődésének ezen a fokán nincs egyetlen olyan probléma sem, amely – végső elemzésben – nem ehhez a kérdéshez vezetne, s amelynek megoldását ne az *árustruktúra* rejtélyének megoldásában kellene keresnünk”³⁶ – írja Lukács.

S az áruterelésnek a társadalmi viszonyok eldologiasodásaként való jellemzése révén az áruforma maga is társadalmi viszonyként adódik: a termelésnek, vagyis ember és természet anyagcseréjének különös társadalmi formájaként. Ezzel Lukács visszaállítja a gazdasági elemzésnek azt a társadalomgazdasági dimenzióját, amelyet Bernstein és Kautsky kiejtett az elméletből.

Az ökonomista vulgármarxisták – írja Lukács – „megfelelkeznek arról, hogy a tőkeviszony nem pusztán *termelési-technikai*, nem ’tisztán’ ökonómiai viszony (a polgári gazdaságtan értelmében), hanem a szó igazi értelmében *szociál-ökonómiai viszony*”.³⁷

Ez a felfogás alapozza meg Lukácsnak a II. Internacionálé marxizmusa által kifejtett történelem-elmélet felett gyakorolt kritikáját, a tényező-elméletnek, a gazdasági materializmus fatalisztikus értelmezésének elvetését, meghaladását.

A történelem totalitás – mondja Lukács. A történelmet azonban csak akkor foghatjuk fel totalitásként, ha leküzdjük az eldologiasodás létéből adódó szükségszerű látszatot, ha meghaladjuk a társadalmi lét közvetlenségét, amelyben a valóság belső összefüggései dolgok izolált meghatározottságaira esnek szét. „Minden egymással szakadatlan dialektikus kölcsönhatásban álló társadalmi jelenség tárgyiaságformáinak ez a szünet nélküli változása, egy tárgy megismerhetőségének létrejötte azon *meghatározott totalitás-ban betöltött funkciója-alapján*, melyben szerepet játszik, képessé teszi a dialektikus totalitásszemléletet – és egyedül azt! – a valóság *társadalmi történésként* való megragadására. Csak itt *oldódnak fel* a kapitalista termelés által szükségszerűen létrehozott *fetisizisztikus tárgyiaságformák* ugyan szükségszerűnek elismert látszattá, de mégiscsak látszattá.”³⁸

³⁵ A *Történelem és osztálytudat* „... valójában első ízben állította a vita középpontjába azt a témát, amely nem pusztán nagy felfedezés, hanem egyúttal Marx munkásságának központi kérdése is, és amelyet az egész Marxot követő marxizmus Engelstől a III. Internacionáléig ignorált: éppenséggel az elidegenedés vagy eldologiasodás, vagy fetisizmus témáját.” (G. Bedesch; *Introduzione a Lukács*; idézi: Hermann István: *Lukács György gondolatvilága*. Magvető, Budapest 1974, 154–155.)

³⁶ Lukács György, i. m. 319.

³⁷ I. m. 546–547.

³⁸ I. m. 229.

A társadalomnak mint totalitásnak a felfogása csak az eldologiasodás-problematika felismerése alapján lehetséges: s ez Lukács érvelése szerint egyben nélkülözhetetlen előfeltétele annak, hogy a társadalom történetiségét, a társadalomfejlődést mint történelmi totalitást tekinthessük. A társadalmi viszonyok eldologiasodása ugyanis a társadalmi jelenségvilágot izolált részek reflexióis összefüggésének mutatja, olyan közvetlenséggé merevedett világgént, amely nem oldható ki ebből az adottságból, nem helyezhető bele a történelem folyamatába, a keletkezés és elmúlás közvetítő mozgásába. „Az izolált részek reflexióis összefüggése minden emberi társadalom időtlen törvényének tűnik, mielőtt megrendül a dialektikus módszer, és vele együtt a totalitás módszertani uralma az egyes mozzanatok felett . . .” Ezért a totalitás elve „. . . a társadalmi viszonyok *történelmi* megismerésének módszertani kiindulópontja és kulcsa”.³⁹ Az az elmélet, amely elvonatkoztat az eldologiasodás problematikájától, s így módon ennek foglyává válik, elveszíti azt a lehetőséget, hogy a történelmi fejlődést mint egészet ragadja meg. „A vulgáris materializmus . . . — ha Bernsteinnél és másoknál modern öltözékben jelenik is meg — megragad a társadalmi élet közvetlen és egyszerű meghatározottságainak reprodukciójánál. Azt hiszi, különösképpen 'egzakt' módon jár el, mikor e meghatározottságokat minden további elemzés, a konkrét totalitásba való szintetizálás nélkül, egyszerűen elfogadja, amikor *meghagyja* azokat a maguk absztrakt *elszigeteltségében*, és csak elvont, nem pedig a konkrét totalításra vonatkoztatott törvényszerűségekkel magyarázza őket.”⁴⁰

A történelemfelfogás „tényező-elméletének” ez a filozófiai kritikája egyben az „ökonomiai fatalizmus” bírálatát is nyújtja. Hiszen ha a társadalmi viszonyok eldologiasodásának elméleti megértése, a termelés áruformájára, különös társadalmi jellegére való visszavezetése, a történelem folyamatszerűségében való feloldása révén lehet megszüntetni a társadalmi jelenségek dologszerű közvetlenségét, az egyénnel megszüntethetetlen adottságként való szembekerülését, akkor ez az egyetlen út az emberi aktivitás történelmi lehetőségének ellentmondásmentes értelmezése számára. Ha pedig az elmélet elvonatkoztat az eldologiasodás problematikájától, akkor elveszíti azt a lehetőséget, hogy a társadalmi létet totalitásként ragadja meg, vagyis nem képes a társadalmi jelenségvilág közvetlenségének áttörésére: a társadalmi valóságot olyan természeti adottságnak tekinti, amely természettörvénnyé merevedik a társadalmi egyénnel szemben. A szocializmus mint az egyének szabad tette így a tárgyi valóság szükségszerűségén kívül álló törekvésként jelenik meg. „Az ökonomiai fatalizmus és a szocializmus etikai újra megalapozása szorosan összetartozó jelenségek. Nem véletlen, hogy egyformán megtaláljuk mindkettőt Bernsteinnél, Tugan-Baranovszkijnál és Ottó Bauernél . . . A szocializmus etikai újramegalapozása a szubjektív oldala annak, hogy hiányzik az összefoglalásra egyedül képes totalitáskategória.”⁴¹

A szocializmus etikai újramegalapozására azért van szükség, mert a szocializmus nem kaphat tudományon belüli megalapozást. Persze legalábbis Bernstein és Kautsky eseté-

³⁹ I. m. 222–223.

⁴⁰ I. m. 222.

⁴¹ I. m. 261.

ben nem arról van szó, hogy a szocializmus kategóriája etikai természetűvé válik, vagy hogy csak mint tiszta szubjektivitás, „tisztnan befelé irányuló cselekvés”⁴² realizálódhat.

Lukács gondolatmenetében azért állítódik az objektivitással külsődlegesen szembe a szocializmus szubjektivitásként, mert a szocializmus az eldologiasodást meghaladó társadalmat jelenti számára. Így az a törekvés, amely a szocializmust az árutermelés társadalmi rendszerén belül értelmezi, Lukács álláspontjáról csakis kizárólag az eldologiasodást megrögzítő felfogás lehet, amely a szocializmust objektíve megszünteti, és csak szubjektíve tarthatja fenn. Lukács számára a szocializmus mint végcél nem a társadalmi fejlődés regulatív eszméje, amellyé Bernstein változtatta, nem a belátható történelmi fejlődésen kívül eső mozzanat, hanem olyan, a társadalmi viszonyok eldologiasodását megszüntető társadalmi forma, amelynek realizálása történelmileg adott feladat, s közvetítésekkel ugyan, de át kell hatnia a forradalmi cselekvést, meg kell szabnia ennek irányát. A szocializmus, a végcél, „nem a 'valóságos' folyamathoz regulatív módon hozzárendelt követelmény vagy idea. A végcél sokkal inkább az egészhez való viszony (a társadalom mint *folymat* egészéhez); e viszonyon keresztül tesz szert forradalmi értelemre a harc minden egyes mozzanata.”⁴³ Ez a forradalmi átalakulás folyamataiban realizálódó cél pedig nem más, mint az a társadalom, amely megszünteti „... az eldologiasodott viszonyok uralmát az emberek között, a gazdaság uralmát a társadalom fölött”.⁴⁴ Ezen a ponton világosan jelenik meg a lukácsi elmélet sajátos absztraktsága.⁴⁵ Mert igaz ugyan, Bernsteinnel és Kautskyval szemben helyreállítja a marxi elmélet eredeti tételezéseit: az árutermelés társadalmát a társadalmi viszonyok eldologiasodásaként, a szocializmust az eldologiasodás negációjaként jellemzi, ez azonban azt is jelenti, hogy kizárja az elmélet kereteiből egy olyan társadalom elemzésének a lehetőségét, amely a magántulajdon megszüntetésével nem szüntet meg a termelés áruformáját. S ez Lukács esetében nem is lehet másképp, hiszen az árutermelés kritikai elméletének rekonstrukcióját az árutermelés gyakorlati megszüntethetőségének alapján hajtja végre. De mint már mondtuk, az árutermelés kritikai elméletének az a rekonstrukciója, amely az árutermelés gyakorlati megszüntethetőségének programjából táplálkozik, e program által feltételezett, szükségszerűen absztrakttá válik, hiszen el kell vonatkoztatnia a társadalmi valóságnak attól a konkrét elemzésétől, amely kimutatná, hogy az árutermelés megszüntetése az adott történelmi feltételek között nem megvalósítható. Ez az elientmondás benyomul a lukácsi elmélet alapkategóriájának, az eldologiasodás felfogásának a szerkezetébe is. Arról van szó, hogy Lukács az eldologiasodás

⁴² Uo.

⁴³ I. m. 243.

⁴⁴ I. m. 550.

⁴⁵ Mind a fiatal Marx marxizmusa, mind a „nyugati marxizmus” – ez Merleau-Ponty fogalomhasználatában a kategória, amelybe Lukácsot is helyezte – számára „hiányoztak 1923-ban azok az eszközök, amelyekkel kifejezhető az alap inerciája, a gazdasági és természeti feltételek ellenállása és a 'személyi viszonyoknak' a dolgokon való hajótörése.” (M. Merleau-Ponty: *Pravda. Telos* 7. 1971. 116.)

fogalmát nem csupán az árutermelés társadalomgazdasági viszonyaként, hanem tárgyiasulás és elidegenedés filozófiaiilag tételezett azonosításaként is meghatározza.⁴⁶

Az árustruktúra lényege az – mondja Lukács –, hogy „valamely viszony, valamely személyek közti kapcsolat *dologszerű* jelleget s ily módon, kísérteties tárgyiaságot ölt, ami azután a maga szigorú, látszólag teljesen zárt és racionális öntörvényszerűsége folytán alapvető lényegének, vagyis az *ember és ember közti viszony*nak legkisebb nyomát is *elfedi és eltünteti*”.⁴⁷

Embernek és természetnek, öntudatnak és dologiságnak ez a szembeállítás valóban felruházta az eldologiasodás konkrét társadalomgazdasági fogalmát egy új, elvont filozófiai jelentéssel, amely az egyének társadalmi vonatkozásrendszerének az elidegenedését a társadalmi egyénektől a tudat és dolog megszüntethetetlen ontológiai ellentétévé transzformálja. Lukácsnál azonban az eldologiasodás e filozófiai meghatározottsága nem oltja ki a fogalom társadalomgazdasági, társadalomfilozófiai tartalmát, hiszen a lukácsi teória az eldologiasodást *társadalmilag* megszüntethetőnek, tehát nem az emberi létezés feloldhatatlan ontológiai létmódjának mondja ki. A történelmi fejlődés ugyanis az elmélet szerint a proletariátus tudatossá vált akaratának a realizálódásává válik, hogy „megszüntesse önmagát, s egyszersmind az eldologiasodott viszonyok uralmát a társadalom fölött...”.⁴⁸ Más szóval: az eldologiasodás fogalma Lukácsnál kettős meghatározottságra tesz szert, egyrészt az árúviszony általános társadalomgazdasági, társadalomfilozófiai meghatározottságaként konkretizálódik, másrészt a szubjektum–objektum filozófiai viszonyának különös formájává általánosodik.⁴⁹ S éppen e második általános filozófiai meghatározottság az, amiben kifejeződik a lukácsi elmélet absztrakt jellege, az elvonatkoztatás az eldologiasodás megszüntetésének konkrét társadalmi feltételeitől, illetve az erre irányuló kérdésfeltevéstől. Az eldologiasodás e kettős meghatározottságára maga Lukács mutat rá 1967-es írásában.

„A tárgyiasulással azonosított elidegenedés *társadalmi* kategóriaként volt ugyan elgondolva – hiszen a *szocializmusra* hárult az elidegenedés *megszüntetése* –, de az osztálytársadalmakbeli megszüntethetetlen egzisztenciája és elsősorban a *filozófiai megalapozása* mindamellet a *„condition humaine”-hez közelítette*.⁵⁰

Ezzel kapcsolatosan fontos hangsúlyozni, hogy a *Történelem és osztálytudat* az eldologiasodás megszüntetését *társadalmilag* tételezi. Elvileg ugyanis tárgyiasulás és

⁴⁶ „A Történelem és osztálytudat mármost követi Hegelt annyiban, hogy egyenlővé teszi az elidegenedést a tárgyiasulással...” (Lukács Gy.: i. m. 715.) „Innen ered az, ami alapvető történetfilozófiai felfogásában hamis és ferde.” (I. m. 716.)

⁴⁷ I. m. 320.

⁴⁸ I. m. 550.

⁴⁹ M. Hevesi a lukácsi eldologiasodás fogalomnak csak az egyik, az általános filozófiai dimenzióját ragadja meg, s ezért – csak részben helytállóan – a lukácsi filozófiát a hegelizálás bűnében marasztalja el. „De mivel Hegel nyomán Lukács az elidegenedést a tárgyiasulással azonosítja, e kategória elveszti nála azokat a konkrét gazdasági és társadalmi jellemzőket, amelyekben megmutatkozik az elidegenedésnek mint a polgári társadalom jelenségének a valóságos lényege, s így lehetetlenné válik az is, hogy helyesen határozza meg az elidegenedés felszámolásának módját. A „tárgyiaság” Lukács számára – éppúgy, mint Hegel számára – az ember lényegének nem megfelelő, tőle idegen valami.” (M. Hevesi: „Baloldaliság” a filozófiában. Kossuth, Budapest 1979, 145.)

⁵⁰ Lukács Gy., i. m. 715–716.

elidegenedés azonosítása önmagában sem összeférhetetlen az eldologiasodás megszüntethetőségének a feltételezésével, amennyiben ez egyben a dologi létezésnek mint olyan-nak a megszüntetését is magában foglalja. Lukács azonban sehol nem ír a természeti tárgyiség megszüntetéséről, sőt elfogadja a természeti létezés megszüntethetetlen objektivitását.

Az eldologiasodás e kettős meghatározottsága a lukácsi filozófia alapvető kettősségére utal. Általánosítva azt mondhatjuk, hogy a *Történelem és osztálytudat*-ban a társadalmi valóság ellentmondásai, ezek megoldásának módja, nem csupán gazdaságtani, szociológiai, általában társadalomelméleti és társadalomfilozófiai kategóriákban jelennek meg, hanem külön általános filozófiai kifejeződést is kapnak. Az általános filozófiai elvonatkoztatások tehát egyrészt a társadalmi valóság belső ellentmondásainak a kifejeződési formáiként, másrészt pedig a társadalomelméleti, társadalomfilozófiai megfogalmazások általánosításaként adódnak. Ezek az elvont filozófiai általánosítások mint ilyenek azonban közvetlenül a társadalomelméleti, társadalomfilozófiai fogalmaktól való elvonatkoztatás eredményei, s így a gondolkodás olyan külön síkjaként jelennek meg, amelyben eltűnik e két szint belső kapcsolata. Ezek így csak mint külsőlegesen egymásra vonatkozó, hierarchikus viszonyban álló gondolati képződmények egzisztálnak. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a konkrét társadalmi problémák elvont, általános-emberi létproblémákként transzformálódva alárendelődnek saját elvont filozófiai kifejeződésüknek. A gondolkodás e két rétege külsőlegességében nem válik ketté, hanem állandóan átcsúszik egymásba, ami viszont azt is lehetővé teszi, hogy szubjektum és objektum, ember és tárgyiség tisztán filozófiai szembeállításában az eldologiasodás valóban társadalmi problematikája is kifejeződhessen. Más szóval: ember és dologiség, szubjektum és objektum filozófiailag tételezett különleműsége és ellentétessége, valamint az ezt az ellentétet közvetítő, megszüntető azonos szubjektum–objektum éppen a társadalmi viszonyok gazdaságtani, társadalomfilozófiai fogalmaitól való *különbségében* tételeződik, mint az ezekkel a fogalmakkal való *azonosság*. Így kap egyfelől a szubjektum és objektum ellentétes viszonya konkrét társadalmi tartalmat a tőkés áruterelés viszonyainak eldologiasodásában. Másfelől így konkretizálódik az azonosnak tételezett szubjektum–objektum az eldologiasodást társadalmilag megszüntető proletariátus fogalmában. E társadalmi tartalmakra vonatkozás következtében a *Történelem és osztálytudat*-ban a szubjektum és objektum azonossága nem a hegei misztikus, az abszolút szellemben rögzülő azonosságként tételeződik. Viszont a társadalmi viszonyok elméleti feldolgozása mégiscsak az elvont filozófiai logika uralma alá kerül. Ennek következtében Lukács filozófiája mint az általános filozófia és társadalomfilozófia ellentéte és azonossága nem igényel társadalomelméleti, társadalomtudományos közvetítést a valósághoz.⁵¹ Ellenkezőleg: számára ez a filozófia maga a társadalomelmélet, mint a tiszta filozófia és az általános társadalomelmélet, társadalomfilozófia *nem tudott* különbsége.

⁵¹ „Lukács problémája az volt, hogy társadalomfilozófiája uralta szociológiáját, így elsőként az utóbbihoz kell fordulnunk ahhoz, hogy empirikus választ adjunk a társadalomnak és a társadalmi fejlődésnek azokra a kérdéseire, amelyek elől Lukács, bezárva historizált filozófiai antropológiájába, elzárta az utat azzal, hogy feltételezte, megválaszolta őket.” (R. Kilminster: *Praxis and method*. Routledge Kegan Paul, London 1971, 101.) A fenti idézethez még hozzáfűzhetjük, hogy a Lukács társadalomfilozófiája és szociológiája közötti viszony a lukácsi társadalomfilozófia belső kettősségének, az eldologiasodás általános filozófiai és társadalomfilozófiai értelmezésének a következménye.

2.3. A lukácsi osztálytudat- és pártfelfogás filozófiai értelmezéséről

A társadalmi cselekvés politikai közvetítésének felfogása Lukácsnál közvetlenül az eldologiasodás-elméletből dedukálódik. A szocialista átalakulás a társadalmi viszonyok eldologiasodásának a felszámolása, vagyis szubjektum és objektum szembenállásának a megszüntetése. A forradalmasító gyakorlat az a folyamat, amelynek révén a társadalmi szubjektum, a proletariátus átformálja a társadalmi objektivitást, a tárgyi valóságnak emberhez mért formát ad. E gyakorlat tehát a belső külsővé válása, a szubjektum által létrehozott elmélet tárgyi megvalósítása, amely ehhez az átmenethez tárgyi, objektívált közvetítést igényel. Ez a proletariátus szervezete, a párt, amely az elmélet hordozója és gyakorlati realizálásának eszköze. „A szervezet ugyanis a *közvetítés* formája *elmélet és gyakorlat között*”⁵² – mondja Lukács. „A kommunista párt a proletár *osztálytudatnak* a forradalom érdekében *önállósult alakja*.”⁵³ A párt tehát azért az elmélet és gyakorlat közvetítésének formája, mert a proletariátus osztálytudatának hordozója. De mi is valójában az osztálytudat? „Ha a tudatot *a társadalom egészére* vonatkoztatjuk, megismerhetővé válnak azok a gondolatok és érzelmek, amelyekkel meghatározott élethelyzetben akkor rendelkez-*nének* az emberek, *ha tökéletesen meg tudnák ragadni* a helyzetet is és a belőle következő érdeküket is... *Az* osztálytudat mármint az a racionálisan meghatározott reakció, melyet ily módon *hozzárendelünk* a termelési folyamaton belüli meghatározott, tipikus helyzethez... Ez a meghatározás kezdettől fogva rögzíti a *distanciát*, amely az *osztálytudatot* az emberekben élethelyzetükről kialakult *empirikus-valóságos*, pszichológiailag leírható és megmagyarázható *gondolatoktól elválasztja*.”⁵⁴

Ily módon a proletariátus osztálytudata nem más, mint az eldologiasodás lényegét feltáró, annak megszüntetését tételező elmélet, amely tehát áttörte a társadalmi viszonyok eldologiasodásának látszatát, szemben a proletariátus empirikus-pszichológiai tudatával, amely foglya az eldologiasodásnak. Ha elfogadjuk, hogy ez az elmélet a proletariátus osztálytudatával azonos, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a proletariátus előbb vagy utóbb elsajátítja osztálytudatát. Más szóval: ha a proletariátus nem teszi magáévá az eldologiasodás megszüntetésének programját, akkor ez semmiképpen nem jelentheti azt, hogy az eldologiasodásnak, a termelés áruformájának felszámolása azért nem kerül a proletariátus empirikus tudatának középpontjába, mert ez objektíve sem közvetlenül valósággá változtatható lehetőség. Azzal ugyanis, hogy az elméletet Lukács osztálytudatként tételezte, előfeltételezte az elmélet és gyakorlat közvetlen azonosságát, vagyis eleve kizárta annak a feltételezésnek a lehetőségét, hogy az eldologiasodás megszüntetésének elmélete nem tehető e közvetlenségében a politikai cselekvés vezérfonalává. Az elméletnek és az osztálytudatnak az azonosítása, ami az elmélet és gyakorlat közvetlen azonosságának előfeltételezésén alapult, végül is mind az elméletet, mind az osztálytudatot mint a valósággal szembenálló absztrakciót rögzítette meg. Elzárta ugyanis annak elméleti felismerése elől az utat, hogy az eldologiasodás megszüntetését tételező osztálytudatot a proletariátus azért nem sajátítja el, mert a szocializmus megvalósulása-

⁵² Lukács Gy., i. m. 607.

⁵³ I. m. 648.

⁵⁴ I. m. 277–278.

nak lehetőségét nem az árutermelés megszüntetésének, hanem megmaradásának alap-
zatán tekintheti empirikusan realizálható lehetőségnek. Az *elméletnek* az osztálytudat-
tal való azonosítása az elméletet zárttá tette, csupán az önigazolás lehetőségét hagyva
nyitva a számára. Másrészt pedig az *osztálytudatnak* az elmélettel való azonosítása az
osztálytudat kategóriáját elszakította az empirikus valóságtól, s elzárta annak a lehet-
ségét, hogy azt a történelmileg változó konkrét viszonyok között formálódónak, s a
proletariátus számára gyakorlatilag elérhetőnek lehessen felfogni.⁵⁵

⁵⁵ „Mert ahol az osztálytudat abszolút dialektikája garantálja kezdettől fogva a történelem
menetét, ott elutasítják mind a forradalom elmaradására, mind pedig a hamis alakban való végrehajtá-
sára vonatkozó marxista tételt. Lukács állítása a forradalom objektív lehetőségéről nem azoknak a tár-
sadalmi előfeltételeknek *tudományos* megállapítása, amelyekhez mintegy a közös cselekvés elhatározá-
sának *még hozzá kell járulnia*, hogy a lehetőségből valóság legyen.” (J. Habermas: *Theorie und Praxis*,
Luchterhand, 1963. 322.) Lukács nem elemzi az osztálytudat valóságos, történelmi fejlődését, hanem
spekulatív történelemmel helyettesíti azt, mondja Bottomore. Azzal továbbá, hogy Lukács nem
különíti el a marxizmus elméleti és ideológiai (az osztálytudathoz kapcsolódó) oldalát, kivonja az
elméletet az empirikus tesztelhetőség alól. (T. Bottomore: *Class structure and social consciousness*. In:
Aspects of History and Class Consciousness. ed. I. Mészáros, Routledge Kegan Paul, London 1971, 51.,
56–57.) „Lukács nem ragadta meg a *tudat* és az *elmélet* közötti vonatkozást. Számára ez a közvetítés
megszűnt a „hozzárendelt” osztálytudat kategóriájában.” (A. Grunenberg: *Bürger und Revolutionär*.
Europäische Verlagsanstalt, Köln, Frankfurt 1976, 202.) „Mivel *tudat* kategóriája már tartalmazta a
forradalmi *elméletet*, az elmélet *materializálásának történeti lépései*, a forradalmi harc *programjában*
való konkretizálása, is egészen ki lett hagyva.” (I. m. 214.) Märetzky szerint Lukács az elidegenedésen
való túllépést a történelmen kívül alapozhatja csak meg – a proletár osztálytudatban, amely ugyancsak
történelmen kívülülé válik. Lukács az osztálytudatot olyan, a valóságosan cselekvő egyének mellett
vagy felett álló szubjektummá hiposztazálja, „amelynek véghez kell vinni azt a feladatot, amelyet a
,történelem’ megtagadott”. (K. Märetzky: *Industrialisierung und Kapitalismus. Das Argument* 65.
1971, 312.) „Mert Lukács a proletariátus „magáért-való” osztályá fejlődésének valóságos dialektikus
folyamatát lényegében csak *absztrakt-posztulatív* módon volt képes jellemezni; nem tudta konkrétan
felmutatni a közvetítéseket sem a kapitalizmus válsághoz vezető ellentmondásaival, sem a proletariátus
történeti és aktuális osztályharc-mozgalmával.” (J. Kammler: *Politische Theorie von Georg Lukács*.
Struktur und historischer Praxisbezug bis 1929. Luchterhand, Darmstadt und Neuwied 1974, 179.)
Persze tegyük hozzá: ha az eldologiasodás társadalmi vonatkozásrendszere nem szüntethető meg, akkor
az ezt a célt tételező osztálytudat valóságos közvetítése sem lehetséges, s így ennek elméleti megraga-
dása sem.

„... a hozzárendelt osztálytudat azon világforradalom aktualitásának és szükségszerűségének a
garanciájaként jelenik meg, amely abban az időben egy egyre távolabbi horizontra vetítődik ki (a kapi-
talizmus stabilizációja az októberi forradalom után, a kommunista mozgalmak veresége Közép- és
Nyugat-Európában, a NEP és a növekvő bürokratizálódás Oroszországban).” (F. Cerutti: Hegel, Lukács
and Korsch: On the Emancipatory Significance of the Dialectic in Critical Marxism. *Telos* 26. 1975–
76. 171.) „Lukács a Történelem és osztálytudatban a kompromisszumoktól mentes proletár osztály-
tudatot a valóság igazi démiurgoszává teszi meg. A proletár osztálytudat az új rendszeren belül azt a
szerepet játssza, amit Hegelnél a világsszellem és a hegeli filozófia játszott. A totalitás tartalmává ez a
mitizált osztálytudat válik, amelynek semmiféle hamis tudati jellege nem lehet . . . Ez a tudat feloldja
magában az elméletet és a gyakorlatot, melynek nemcsak relatív ellentéte, hanem még különbsége is
megszűnik, feloldja magában a társadalmi mozgást, melynek igazi hajtóereje és letéteményese, valamint
a társadalom ideológiáját is.” (Hermann István, i. m. 142.) A fenti álláspontokkal szemben U. Apitzsch
a lukácsi osztályfelfogásnak történeti jellegét tulajdonít: véleménye szerint a hozzárendelt tudat
Lukácsnál nem ideáltipikus, történelem feletti képződmény, hanem a történeti valóság totalitásához
való áttörés eszköze (U. Apitzsch: *Gesellschaftstheorie und Ästhetik bei Georg Lukács bis 1933*.
Fromman–Holzboog, Stuttgart–Bad Canstadt 1977, 114.)

Ugyanakkor ez a konstrukció alapozza meg Lukács elméletében a párt létezését. „Párt és osztály helyes viszonyának mértéke csak a proletariátus osztálytudatában lelhető fel. Az osztálytudat valóságos, objektív egysége képezi osztály és párt szervezeti különválasztásában a dialektikus egymásrautaltság alapját. Az a tény viszont, hogy a proletariátus különböző egyéneiben, csoportjaiban és rétegeiben ez az osztálytudat nem egységes, a világosság és mélység különböző szintjein áll, megteremti párt és osztály szétválásának szükségességét.”⁵⁶

A párt kettős értelemben jelenti elmélet és gyakorlat közvetítését: egyrészt, mint az osztálytudat gyakorlatilag létező alakja, mint az élcsapat, amely önmagához való viszonyában, a párton belül, már leküzdötte az eldologiasodás uralmát, közvetíti magát a proletariátushoz, felemeli a proletariátus egészének tudatát az elmélet szintjére, másrészt közvetíti az elméletben foglalt társadalmi programnak, az eldologiasodás megszüntetésének gyakorlati megvalósítását. E két mozzanatot Lukács nem tekinti egymástól elválónak, függetlennek, hanem egy folyamat együtt megvalósuló két oldalának.

Ez a *Történelem és osztálytudat*-ban kifejtett pártkoncepció a mű egyik legvitatottabb kérdése. A szociáldemokrata S. Marck 1924-ben úgy érvel, hogy Lukács az osztálytudatnak az osztályhoz hozzárendelt tudatként való értelmezésével olyan pártfelfogás alapját hozza létre, amely a pártnak és az osztálytudatnak az azonosításán keresztül egy pártelit által gyakorolt diktatúra szentesítését eredményezi: „A proletariátus osztálytudatát Lukács világosan mint ideáltípust választja el az empirikus-pszichológiai osztálytudattól: azaz a proletariátusnak csak meghatározott cselekvései és reakciói rendelkeznek az osztálytudathoz, ami mint az ő igaz valósága alakítja a történelem menetét. Ez lehetővé teszi az 'élcsapat'-diktatúra elméleti megalapozását. Mert ki dönt in praxi a munkásság viselkedésének az igazi osztálytudathoz rendeléséről? Tudjuk, hogy a kommunista központ a proletariátus metafizikai potenciálja földi helytartójának érzi magát. Pápizmus és inkvizíció a tévedhetetlenség elméleti abszolutizmusainak és dogmatikus skolasztikájának szükségszerű szervezeti és gyakorlati kifejeződése, illetve az az elmélet a diktatórikus és imperialista gyakorlat felépítménye.”⁵⁷ Eszerint az az elméleten belül tételezett viszony, amely a pártot az osztálytudat hordozójaként kiemeli a társadalomból és a valóságba való helyes belátás letéteményesévé teszi, mondván, hogy azok alkotják az élcsapatot, akik elsajátítják az osztálytudatban, az elméletben adott világlátást, a valóságban a visszájára fordul: a párt mint szervezet magát mint az osztálytudat letéteményesét, az igazság birtokosát legitimálja, s ő határozza meg az osztálytudat legitimnek elfogadott mindenkori tartalmát.⁵⁸ Ez az eljárás pedig éppen egy párdiktatúra igazolásának eszközeként működik. Lukács szisztematikusan sztálini színekre festi magát, mondja Piccone. „Ez a trockisták által oly sokat támadott behelyettesítés, ahol a proletariátus helyettesíti az emberiséget, a párt a proletariátust és a

⁵⁶ Lukács Gy., i. m. 638.

⁵⁷ S. Marck: Neukritische und neuhegelsche Auffassung der marxistischen Dialektik. In: *Geschichte und Klassenbewusstsein heute*. Verlag de Munter Amsterdam 1971, 56.

⁵⁸ Vö.: L. Kolakowski: *Die Hauptströmungen des Marxismus*. Dritter Band Piper, München, Zürich 1979, 327–328, valamint T. Bottomore, i. m. 54.

vezér a pártot, talál Lukácsnál elméleti igazolást . . .”⁵⁹ Ez az elméleti igazolás, mondják e felfogás képviselői, szükségszerű következménye a lukácsi pártelmélet absztrakt-filozófiai jellegének. „Lukács a kommunista pártból egy kommunista „volonté générale”-t csinált, amely az osztályok felett lebegett, igényt formált a maga számára az igazság monopóliumára és e meghatározottság folytán veszélyes közelségbe került ahhoz az állásponthoz, amely a hírhedt tételben: „A pártnak mindig igaza van!” érte el csúcspontját. Ezt a tendenciát Lukács egészen bizonyosan nem mint tudatos politikai pozíciót képviselte, ez azonban szükségszerű terméke a szervezeti kérdés történetfilozófiai-ideáltipikus kezelésének.”⁶⁰

De ugyancsak a lukácsi pártfelfogás történetfilozófiai jellegéből indulnak ki azok, akik e pártteória emancipatív-kritikai oldalát emelik ki. Álláspontjuk szerint ugyanis, ha a lukácsi pártelmélet egy sajátos filozófiai konstrukció mozzanata, akkor nem a valóság leírása, nem annak elemzése, ami van, hanem annak, aminek lennie kell: e pártkoncepció tehát nem a fennálló elméleti igazolása, hanem annak kritikai ellenpólusa. „Lukács azonban egyáltalán nem az akkori idő pártjainak a leírásával foglalkozott, inkább arra a modellre vagy célra utalt, amelyet meg kellene valósítani, ha a párt valóban a proletariátus élcsapat-vezetőjévé válna. Ez *nem* implicálja azt, hogy a modell *absztrakt ideál* : mert az a kommunista párt, amelyre Lukács utal, *objektív lehetőség*, éppen úgy, mint az igazi osztálytudat. Nem kétséges azonban, hogy a kommunista pártok 1922-ben sokkal közelebb álltak ehhez a modellhez, mint a sztálini Komintern 1924 utáni pártjai.”⁶¹ E felfogás szerint – szemben a korábbi álláspontokkal – a lukácsi pártelmélet éppen filozófiai jellegéből következően a párt bürokratizálódásának, a demokrácia felszámolásának kritikai elemzésévé válhat. Lukács – írja P. Ludz – a pártnak az osztálytudathoz rendelésével „. . . a pártot ideál-tipikus rangra emelte. Egyidejűleg pedig a valóságos pártbürokráciát a szervezeti világ azon „lélektelen valóságává” fokozta le, amelyben minden alkotó impulzusnak ki kellett halnia, már csak azért is, mert a kapitalista társadalom átkos örökségét testesítette meg. E kettős pártfelfogásból kiindulva két problémát – egy ideológiai-dogmatikusát és egy párton belüli politikait – sikerült megoldania: a kommunista párt ideáltipikus koncepciója lehetővé tette számára, hogy a párt és osztály merev elválasztása, valamint az „organikus” forradalomfelfogás között Rosa Luxemburg által elméletileg elmélyített szakadékot áthidalja. A párt ideáltipikus fogalmának bevezetésével sikerült Lukácsnak az „elmélet”, „párt” és „osztály” között egyfajta dialektikus „kölcsonhatást” konstruálnia, ami egyébként egyidejűleg eredeti is, de nem is kerülheti el az önkényes és kritikátlan értelmezések veszélyét.”⁶²

⁵⁹ P. Piccone: Dialectic and Materialism in Lukács. *Telos* 11. 1972, 124. Ugyanígy: „A mediáció momentuma dialektikus természetének a téves megítélése (a politikai és társadalmi szervezet formájának mediációja), oda vezette Lukácsot, hogy nemcsak kapitulált a sztálinizmus előtt a fegyelem nevében, hanem hogy filozófiai érvényt is adott neki.” (R. Supek: Lukács pártelmélete. *Híd*, 1972/4, 542.)

⁶⁰ A. Grunenberg: *Bürger und Revolutionär*, i. m. 235–236.

⁶¹ M. Löwy: *Georg Lukács – From Romanticism to Bolshevism*. NLB London 1979. 184–185.

⁶² P. Ludz: A „demokratikus diktatúra” fogalma Lukács György politikai filozófiájában. *Híd*, 1972/4, 557–558. F. Cerutti ugyan egyrészt úgy véli, hogy a párt filozófiai fogalmának a viszonya az egyes munkásokhoz Lukácsnál hasonló az általános fogalmának hegeli felfogásához, amelyben az

Mármost valóban igaz az, hogy a lukácsi pártfelfogás éppen filozófiai megalapozottságának következtében kiindulópontul szolgálhat a bürokratizálódás kritikai tárgyalásának a számára. A párt ugyanis mint az elmélet és gyakorlat közötti közvetítés az eldologiasodás megszüntetéséért vívott harc szervező közepe, olyan szervezet, amely csak akkor képes feladatának ellátására, ha önmagán belül leküzdötte, illetve állandóan leküzdi az eldologiasodás mozzanatait,⁶³ s ha a párt empirikus jegyei eltérnek a filozófiaiilag levezetett pártmodell jellemzőitől, akkor ezt az eltérést az elmélet kritikai élel konstatálja. Ezért nyilvánvaló, hogy a lukácsi pártelmélet egészében alkalmatlan a bürokratizálódás tendenciáinak közvetlen igazolására. Ugyanakkor azonban ez a pártfelfogás sajátosan absztrakt jellegénél fogva, ami a lukácsi teória egészére jellemző elvontság szükségszerű következménye, nem lehet képes a bürokratizálódás folyamatának valóban következetes, mélyreható elemzésére. Ez a pártteória ugyanis, csakúgy mint a lukácsi filozófia egésze, a valóságos tendenciáktól való elvonatkoztatás mozzanatát építi be magába. Láttuk: Lukács az elmélet középponti és gyakorlatilag realizálhatóként tételezett magjába az eldologiasodás megszüntetésének tételét állítja egy olyan történelmi korszakban, amelyben e program nem megvalósítható, amikor az árutermelés, az eldologiasodás társadalmi viszonyrendszere nem megszüntethető. Ebből következően a lukácsi elmélet egésze, az eldologiasodás megszüntetését közvetlenül megvalósíthatónak tételező filozófia, szembekerül az ennek a feltételezésnek ellenálló társadalmi valósággal, s ezt az ellentétet az elmélet közvetlen azonossággként mutatja be, vagyis az elmélet számára közömbösíti az eldologiasodás megszüntetésének realizálhatatlanságát megjelenítő tényeket, tendenciákat. Így a proletár osztálytudatnak és a proletariátus empirikus tudatának az az elválasztása, amely az elméleten kívül eső empirikus problémaként kezeli e két tudat távolságát, az utóbbi felemelkedését az előbbi szintjére, az elmélet számára nem-létezőként rögzíti meg azt a lehetőséget, hogy e két tudatforma kiegyenlítődése történelmileg hosszabb távon azért nem jöhet létre, mert az eldologiasodás megszüntetése nem tehető a proletariátus gyakorlati mozgalmának közvetlen céljává. Ugyanígy a pártnak mint az eldologiasodás megszüntetését tételező elmélet és gyakorlat közötti közvetítésnek a felfogása kiiktatja az elméletből a pártnak olyan szervezatként történő értelmezését, amely nem az eldologiasodás, az árutermelés megszün-

empirikus individuumok eltűnnek. Másrészt viszont hangsúlyozza, hogy „a szervezeti problémák dialektikus felfogása, vagyis a korai Lukács antibürokratikus és antiinstitucionalista gondolkodásának elméleti kifejezése megóvjá forradalom-elméletét a hatalmat legitimáló tudomány szintjére való le hanyatlásától, valamiféle messianisztikus leninizmus ellenére.” (F. Cerutti: *Hegel, Lukács and Korsch*, i. m. 172.) J. Kammler szintén összekapcsolja a lukácsi pártfelfogás filozófiai és dialektikus jellegét és antibürokratikus mivoltát: vö. J. Kammler: *Politische Theorie von Georg Lukács*, i. m. 232–236., vö. ez utóbbihoz: Papp Zsolt: *Hétköznepok és filozófiák*. Kossuth, Budapest 1981, 111–117. Ugyanezen az állásponton van Krausz T. és Mesterházi M.: „... ami a gyakorlati politikában túlzott előreszaladás, az az elmélet nyelvén tendencia...” (Krausz Tamás–Mesterházi Miklós: *Módszertani megjegyzések a korai marxista Lukács műveinek historikumához*. Lukács György bolsevik fogadtatása. Kézirat 1980. Lukács Archivum 103.)

⁶³ A lukácsi pártfogalom egy „... olyan önmagát létrehozó szervezet mítoszában kulminál, amely saját keretei között legyőzi az eldologiasodást és a szubjektum–objektum dualizmust.” (A. Arato–P. Breines: *The Young Lukács and the Origins of Western Marxism*. Seabury Press New York 1979, 143.)

tetését közvetíti, hanem az árugazdaság, a politika előtti társadalom és a társadalom politikai rendszere közötti elkülönülés alapzatán a politikai közvetítés formájaként egzisztál. Ha a párt éppen nem más, mint elmélet és gyakorlat közvetítése az eldologiasodás megszüntetésének folyamatában, akkor a párt olyan – a politika rendszerén belül megjelenő, tartalma szerint már nem-politikai – szervezet, amely éppen a politikának mint olyannak a felszámolását viszi végbe. Ez világosan megmutatkozik Lukács államfelfogásában. Nála az állam egyszerűen a társadalmi átalakulás előtt álló akadály, olyan intézmény, amelyhez a pártnak nem pozitív, hanem negatív viszonya van: a párt mint elmélet és gyakorlat közvetítése az állam megszüntetésének eszköze. „A nagy különbség a forradalmi marxisták és az álmarxista opportunisták között az, hogy míg az előbbiek a tőkésállamot pusztán *olyan hatalmi tényezőnek* tekintik, amely *ellen* mozgósítani kell a szervezett proletariátus hatalmát, addig az utóbbiak az államot *osztály feletti intézményként* fogják fel; a burzsoázia és a proletariátus osztályharcának célja szemükben az *állam feletti uralom*.”⁶⁴ Láttuk: valóban igaz az, hogy Bernstein és Kautsky az államot anyagi mozzanataira redukálva rögzíti meg abból adódóan, hogy nem képes az áruviszonyt társadalmi formameghatározottságában megragadni. Ezért Lukács kritikája e vonatkozásban helytálló. Ugyanakkor azonban Lukács nem veszi, nem veheti észre, hogy az államnak Bernsteinnél és Kautskynál megtalálható redukcionista felfogása a valóságos fejlődés nem-adekvát elméleti kifejezése, annak nevezetesen, hogy a szocializmus, mint történelmileg adott, megvalósítható realitás, az árutermelés talaján jöhet létre, és ezért a politikai állam fennmaradásával jár együtt. S ha a politikai állam fennmarad a tőkés magántulajdont felszámoló társadalomban, akkor a párt is csak olyan politikai párt lehet, amely a politika rendszerén belüli közvetítése a politika előtti társadalom érdekeinek a politikai államhoz. Lukács azzal, hogy a pártot az eldologiasodás megszüntetését tételező elmélet és gyakorlat közötti közvetítésként értelmezi, filozófiailag alapozza meg a pártnak a politikai rendszer felett álló státusát, illetve az önállósult politikai közvetítés mint olyan vizsgálatának a kiiktatását a szocialista fejlődés elemzéséből.⁶⁵ Ebből adódóan a politikai elbürokratizálódás jelensége ebben az elméleti keretben csak a párton belüli olyan torzulásként tárgyalható, amelynek nincsen vonatkozása a párton kívüli politikai rendszer egészére, amely tehát nem ragadható meg a pártnak a politikai közvetítőrendszer egészéhez való viszonyában. Végül is ez az, ami a lukácsi pártfelfogás kettősségének, egyszerre kritikai és nem-kritikai, antibürokratikus, de a bürokratizálódás valóságos gyökereitől elvonatkoztató jellegének az alapjául szolgál.⁶⁶

⁶⁴ Lukács Gy., i. m. 559.

⁶⁵ I. Mészáros mutatott rá a lukácsi közvetítés-felfogás politikai dimenziójának absztrakt jellegére: I. Mészáros: *Lukács' Concept of Dialectic*, Merlin Press London 1972, 79–83. vö.: Hermann István, i. m. 168.

⁶⁶ Magának a lukácsi pártelméletnek a kettősségét. A. Arato és P. Breines világosan megfogalmazza: „Annak hangsúlyozása, hogy a párttagok személyisége totálisan részese a politikai tevékenységnek, Lukács támadása a bürokratikus racionalitás összes jele ellen, és a szabad öntevékenység lukácsi fogalma, eldologiasodás-elméletéből levezetett követelmények voltak. Másrésztől érvelésének logikája arra kényszerítette őt, hogy elfogadjon és igazoljon egy olyan pártot, amely a valóságban elméletének kevés implicit követelményét elégítette ki.” (A. Arato–P. Breines: *The Young Lukács and the Origins*

2.4. *Messianizmus és filozófia*

A *Történelem és osztálytudat*-ban kifejtett lukácsi filozófia alapellentmondása abból származik, hogy az eldologiasodás problematikájának az elmélet középponti kérdéseként való újrafelfedezése az eldologiasodás közvetlen gyakorlati megszüntethetőségének előfeltételezésével kapcsolódott össze olyan objektív társadalmi feltételek között, amelyek nem teheték lehetővé az eldologiasodás, az árutermelés társadalmi viszonyrendszerének megszüntetését. S mivel a társadalmi viszonyok eldologiasodásának elméleti újrafelfedezése az eldologiasodás közvetlen gyakorlati megszüntetésének feltételezésével kapcsolódik össze, ennek alapján jött csak létre, szükségszerű, hogy az elmélet elfedje önmaga elől annak a történelmi helyzetnek a hiányát, amelynek létéhez önmaga létezését köti: szükségszerű, hogy elvonatkoztasson az eldologiasodást fenntartó társadalmi valóságtól, hogy eloldozza az elméletet ettől a valóságtól, hogy kiiktassa az elméletből a saját filozófiai konstrukciója és a társadalmi valóság viszonyára vonatkozó kérdésfeltevést. Ez a lukácsi filozófiának sajátos absztraktságot kölcsönöz, s azt a belső kettősséget hozza létre, amelyet az eldologiasodás, az osztálytudat és a párt kategóriáinál vizsgáltunk, s amelyet összefoglalóan úgy jellemeztünk, hogy a lukácsi filozófián belül az elemzés társadalomelméleti, társadalomfilozófiai, a társadalmi formára reflektáló szintje mellett megjelenik önállósulva és különválva az elemzésnek az az elvont filozófiai szintje, amely a társadalomfejlődés, az eldologiasodás problémáját ember és dologiság szembeállításává transzformálva elzárja az utat a társadalmi forma megragadása elől. A *Történelem és osztálytudat* különösségét éppen ez a kettősség, e két szint egymástól el nem választható összekapcsolása adja, az tehát, hogy az eldologiasodás problematikája egyszerre jelentkezik az árutermelésnek, a társadalmi formának a szintjén az egyik oldalon, valamint ember és dologiság ellentétében az elidegenedés klasszikus filozófiai transzformációjának a szintjén a másik oldalon, továbbá e két szint összefonódásaként, egymást áthatásaként. Az eldologiasodásnak az árutermelés viszonyaihoz kötése nem engedi, hogy az eldologiasodás megszüntetése a tárgyiság megszüntetésével legyen azonos: a társadalomgazdasági tartalom behatol az elvont filozófiai konstrukcióba. A másik oldalon viszont az eldologiasodásnak ember és dologiság ellentéteként való értelmezése nem engedi, hogy az eldologiasodás megszüntetésének kérdése még mint az elmélet által konkrét közvetítéseiben nem kidolgozott probléma jelenjék meg: az elvont filozófiai konstrukció behatol az eldologiasodás társadalomfilozófiai fogalmának társadalomgazdasági tartalmába, s az elméleten belül rövidre zárja, közvetlenné tételezi az elmélet és a gyakorlat viszonyát. Ez fejeződik ki az elméletnek és az osztálytudatnak az azonosításában, az eldologiasodás megszüntetését filozófiailag tételező elméletnek közvetlenül realizálható gyakorlati cselekvési programként való tételezésében.

of *Western Marxism*, i. m. 145.) E probléma a mi megfogalmazásunkban úgy hangzik, hogy az eldologiasodás-elméletből levezetett lukácsi pártfelfogás nem volt alkalmas az elbürokratizálódás folyamatának átfogó kritikai elemzésére, noha alkalmas keretet nyújtott a párt elbürokratizálódási folyamata kritikai leírására, jelzésére.

Az elmélet realizálódása eszerint magából az elméletből szükségszerűen következő folyamat, amely maga nem válhat ismét problémává az elmélet számára.⁶⁷ Hiszen ha az elmélet nem valósul meg, akkor két eset lehetséges: vagy csak véletlenszerű, a lényegi folyamatoknak külsődleges tényezők késleltetik az elmélet megvalósításának és így a társadalmi átalakulásnak a bekövetkezését, s e tényezők, éppen mert esetlegesesek, kívül esnek az elmélet vizsgálódási körén;⁶⁸ vagy pedig az elmélet azért nem valósítható meg, mert helytelen, de ez a tény sem vizsgálható az elmélet keretein belül, mivel annak megszüntetésén, érvényességének megvonásán alapul. Az elmélet így adottnak és levezetettnek tételezi fel önmagának a valósághoz való viszonyát. Más szóval: az eldologiasodás megszüntetését tételező elmélet adottnak és elméletileg levezetettnek tételezi fel az eldologiasodás visszavételének objektív társadalmi feltételeit, s nem teszi problémává a maga számára viszonyát a valósághoz. Ez a *Történelem és osztálytudat* messianizmusának lényegi tartalma, s ez fejeződik ki a lukácsi elméleten belül az elvont filozófiai gondolatmenetnek a társadalomfilozófiai állításokkal szembeni önállósulásában.

Lukács elméletében a filozófiai elemzés nem a fennálló társadalomnak, az eldologiasodás társadalomgazdasági vonatkozásrendszerének az analízisét szolgálja, hanem megfordítva, a társadalomgazdaság politikai gazdaságtani, társadalomfilozófiai vizsgálata az elvont filozófiai gondolkodás eszközévé és anyagává válik. Ha az eldologiasodás társadalomfilozófiai koncepciója az eldologiasodást semmilyen vonatkozásban nem rögzíti meg ember és dologiság ontológiailag feloldhatatlan viszonyaként, hanem tisztán társadalomgazdasági összefüggésként mutatja fel, akkor önmagán belül közvetíti önmagát az eldologiasodás konkrét, társadalomtudományi analíziséhez, vagyis a társadalomelmélet, a társadalomtudományok közvetítésével vonatkoztatja magát a valóságra. Így vizsgálatának a keretébe vonja, vagy vonhatja az eldologiasodás társadalmi feltételeinek és az eldologiasodás visszavételének az alapjául szolgáló társadalmi feltételeknek a kérdését. Megfordítva azonban, ha ez a filozófia – mint a *Történelem és osztálytudat*ban – éppen belső kettősségének megfelelően a társadalomról gondolkodás kiindulópontja és végpontja egyszerre, akkor a társadalomelmélettől, a társadalomtudományi elemzéstől, s ennek révén a társadalomgazdaság konkrét lététől való olyan elvonatkoztatássá válik, amely önmagában önmagával elkészülten áll.⁶⁹ A filozófiai kiindulópont ekkor nem kap megalapozást, illetve az eldologiasodás filozófiai fogalmának szétválásával két

⁶⁷ Kilminster szerint a *Történelem és osztálytudat*ban „Lukács érvei, jövőre orientáltságuk miatt, és annak a tények feletti és túli magasabb realitásnak a feltételezése miatt, amely felé a társadalom halad, többé vagy kevésbé nem tehetők az empirikus cáfolat vagy módosítás tárgyává.” (R. Kilminster: *Praxis and method*, i. m. 90.)

⁶⁸ Habermas a lukácsi *Történelem és osztálytudat*ot elemezve írja: „... egy történelmi kudarc egyúttal megváltozhatatlan végzés a szóbanforgó dolog ellen. A praxis csak annak az elméletnek az árán maradhat el, vagy lehet hamis, amely ezáltal megcáfolódik.” (J. Habermas: *Theorie und Praxis*, Luchterhand 1963. 323.)

⁶⁹ Lukács „... *praxisfilozófiája* végül is nem konkretizálódott a mi időnk dialektikus *társadalomelméleteként*: filozófiája (ragaszkodva a szubjektivitás mitológikus felfogásához) és szociológiája (az eldologiasodás totálisan zárt, megkövült világát nyújtva) valóban aláasta egy ilyen elmélet lehetőségét.” (A. Arato–P. Breines, i. m. 140.) Tegyük hozzá: ilyen dialektikus társadalomelméletet más sem dolgozott ki – ami persze nem érvényteleníti magát a célkitűzést.

mozzanattá a filozófia önmagát önmagával alapozza meg, miközben elzárja a társadalomtudományokhoz vezető közvetítés útját: az eldologiasodás társadalomgazdasági tartalmának, az áruterelés társadalmi viszonyaihoz kötöttségének az ember és dologság általános ontológiai viszonyával való átszínezése révén. Ezzel a lukácsi filozófia a valósággal szembeni nem igazolt előfeltevéssé változik, viszonya a valósághoz közvetlen, külsődleges lesz, aminek következtében az eldologiasodás megszüntetésének a filozófiai analízise a társadalmi valóság befejezett, teljes elemzéseként jelenik meg. Így a lukácsi filozófia olyan közvetlenül megvalósítandó cselekvési programként tűnteti fel magát, amely már nem igényli a rákérdezést megvalósításának a társadalmi feltételeire, hiszen ezeket meglévőeknek, az elmélet által leírtaknak tekinti.

Mindezt maga Lukács György fogalmazza meg igen világosan, amikor arról ír, hogy a filozófia „Bizonyos körülmények között célul tűzheti ugyan ki a társadalom nagyon meghatározott és konkrét átalakítását is, ennek azonban, amennyiben a tárgyalás nem hagyja el a *tisztán filozófiai* szintet, mindig bizonyos *utópisztikus* jellege lesz, mivel a megvalósítás *reális közvetítő tagjai* nem ragadhatók meg a *tipikus filozófiai gondolati apparátussal*. A megvalósításnak ez a lehetetlensége azonban *nem* jelent *ideológiai* hatástalanságot.”⁷⁰

Az elidegenedés visszavételének tisztán *filozófiai*lag tételezett lehetősége, ami maga is e filozófia belső ellentmondásosságán, a filozófiai és társadalomtudományi elemzés közötti közvetítésnek a filozófián belüli megszakításán alapul, a valóságos visszavétel *reális* lehetetlenségét fejezi ki: a lukácsi filozófia korhoz kötöttségének legáltalánosabb vonatkozása is éppen ez. Az elmélet és gyakorlat közvetlen egységének, az elmélet közvetlen gyakorlatba átfordíthatóságának a feltételezése mellett ugyanis az eldologiasodás megszüntetésének tisztán filozófiai tételezése éppen azt jelenti, hogy közvetlenül nem realizálhatónak mondtuk ki elvünket, éppen mert elvonatkoztattunk a megvalósítás konkrét feltételeitől. S ha e konkrét feltételek társadalmilag nem adóttak, hiányoznak, akkor az eldologiasodás megszüntetésének programja csak filozófiaiilag fogalmazható meg. Ez a megfogalmazás azonban a lukácsi filozófiában olyan alakot kap, amelyben az elmélet nem képes tudatosítani, nem képes az elmélet tárgyává tenni azt a tényt, hogy az eldologiasodásnak, az áruterelés társadalmi rendszerének a megszüntetése a gyakorlat számára nem közvetlenül megvalósítható célkitűzés.⁷¹ Mindez azután magya-

⁷⁰ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról* II. Magvető, Budapest 1976, 527.

⁷¹ A lukácsi filozófia és a valóság ellentmondását, a lukácsi elmélet absztrakt jellegét kritizálja Piccone: „Ahelyett, hogy a fennálló struktúra gondos analiziséből és a működő totalizáló erőkből indult volna ki, Lukács elméleti fejtegetései lényegileg metaforikus dedukciók voltak, amelyeket mechanikusan ráerőltetett a valóságra, amelyek egyre növekvő mértékben váltak összeegyeztethetlenné ezzel.” (P. Piccone, i. m. 129.) A lukácsi elmélet „visszaesés a történelemfilozófiába és nem a marx módszer materializálása” – mondja Grunenberg (i. m. 237. 158. lábjegyzet.). Ugyanígy a konkrét történeti elemzést hiányolja a történelemfilozófiai vizsgálódás helyett Kammler (i. m. 236.). „A dialektikus totalitásszemlélet forradalmi tartalma . . . Lukácsnál e forradalmi tartalommal *ellentétes filozófiai formába* kényszerül” – mondja Szabó András György. „Egy *filozófiai* koncepció számára – még ha oly forradalmi is, mint a húszas évek Lukácsáé – a győzelem bizonyossága mindig csak *módszertani* lehet. A lét és a tudat, a teória és a praxis, a szubjektum és objektum egybeesésének koncepciója a húszas évek marxizmusában, maga is spekulatív, a hagyományos filozófiai kategóriákba kényszerítve fogalmazza meg válaszáat a kor létkérdéseire, ezért az osztálytudat centrális szerepének felismerése itt

rázza a lukácsi filozófia sajátos „ortodoxiáját”. Lukács maga az ortodoxia, a Marxhoz való hűség jogosságát a marxi módszer vonatkozásában hangsúlyozza.⁷² Természetesen igaz az, hogy mivel nincsen módszer tartalom, elmélet nélkül, a marxi módszer rekonstruálása sem lehetséges az elmélettől elszakítva.⁷³ De Lukács esetében ennél jóval

megint csak egy új *világmagyarázatot* eredményezett, nem vált és nem is válhatott *forradalmi gyakorlattá*.” (Szabó András György, i. m. 329.) Felfogásunk szerint az eldologiasodás megszüntetését tételező lukácsi elmélet sajátos filozófiai formája az eldologiasodás megszüntethetlenségének szellemi kifejeződése. Azért ölti fel az elmélet ezt a formát, mert az eldologiasodás társadalmi rendszere az adott korban nem megszüntethető. Szabó András György érvelése pont fordított: azért nem szüntethető meg az eldologiasodás társadalmá, mert az elmélet csak absztrakt filozófiai módon képes ezt tételezni. A szerző tehát, miközben bírálja a lukácsi elmélet filozófiai jellegét, maga is elfogadja ennek kiindulópontját: az eldologiasodás közvetlen gyakorlati megszüntethetőségének a feltételezését. Ez a kiindulópont, mivel elvonatkoztat a modern áruterelés problematikájától, a filozófián kívüli gondolkodás szféráiban nemigen eredményezhet mást absztrakt gondolatmeneteknél. Ezzel szemben a filozófián belül ez az absztrakt kiindulópont értékek létrehozásával kapcsolódik össze: a lukácsi filozófia értékei nem választhatók el a filozófiának és a valóságnak a szembeállításától. Az, hogy a lukácsi filozófia mint Sollen kerül szembe a léttel, ahogyan Mészáros találón megjegyzi: nem csupán a lukácsi filozófia korlátja, hanem egyben legnagyobb teljesítményeinek is forrása. (Mészáros a lukácsi életmű egészét jellemzi, mondanivalója azonban érvényes Lukács „messianisztikus korszakára” is.) Lukács látásmódját „... egy kettősség jellemzi, a mindennapi problémáknak a szocialista emberiség legtágabb általános céljaival való összekapcsolásának a formájában. A látásmód (perspectives) e kettősségében mindig a végső szocialista céloknak és értékeknek – bár „kelléshez kötött” – szakadatlan pártolása maradt a domináló tényező. Noha ez oly sok elemzésének absztrakt jellegét adott, ugyanakkor képessé tette őt arra, hogy a legnagyobb intellektuális szigorral életben tartsa a szocialista ideálokat és a közvetlenül adott kritikájának általános keretként használja ezeket.” (I. Mészáros, i. m. 86.) Krausz–Mesterházi is arra hívja fel a figyelmet, hogy a lukácsi felfogás nem egyformán korlátozó, illetve termékeny az absztrakció minden szintjén: „... a közvetlenül, ’utópisztikusként’ megjelenő, világtörténelmi mérték’ a filozófiailag absztraktabb közegben ’otthon’ lehet.” (Krausz T.–Mesterházi M., i. m. 91.)

⁷² „Feltéve, de meg nem engedve ugyanis, hogy újabb kutatások kétséget kizáróan bizonyították volna Marx minden kijelentésének tárgyi helytelenségét, minden komolyan ’ortodox’ marxista feltevél nélkül elismerhetné ezeket az új eredményeket, elvethetné Marx minden egyes tézisé, anélkül, hogy akár csak egy pillanatra is fel kellene adnia marxista ortodoxiáját. Az ortodox marxizmus tehát nem Marx kutatási eredményeinek kritikátlan elismerését, nem meghatározott tézisekbe vetett ’hitét’, nem egy szent könyv értelmezését jelenti: *A marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólagosan a módszerre vonatkozik.*” (Lukács György: *Történelem és osztálytudat*, i. m. 210–211.)

⁷³ „Ha a módszert nem idealista, hanem materialista és dialektikus álláspontból vizsgáljuk, akkor el kell ismerni, hogy az elválaszthatatlanul össze van kapcsolva a tartalommal, az ’eredményekkel’, és hogy a helyes módszernél semmiféle ellentmondás nem állhat fenn közte és tartalma között. Lukács számára ennek a körülménynek nincs jelentősége, mert ő tetőtől talpig idealista. Az ő számára az elmélet, a módszer valamiféle abszolút jelentőséggel bír, és ha az szembe kerül a valósággal – annál rosszabb a tényeknek!” (A. Deborin: Lukács und seine Kritik des Marxismus In.: N. Bucharin–A. Deborin: *Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus*. Suhrkamp, 1974, 197.) Lukács azonban filozófiai értelemben nem nevezhető idealistának, s az is nyilvánvaló, hogy ő maga is tisztában volt elmélet és módszer belső összefüggéseivel. A valóságos ellentmondás abban rejlik, hogy Lukács – helyesen – a marxista elmélet továbbfejlesztését a valóságos folyamatok elemzésében látja, ami ellentmondhat korábbi marxi tételeknek, de mindenképpen a marxi módszer folytonosságát jelenti; miközben ő maga a valóság fejlődéssel ellentétben is ragaszkodik egyes marxi tételekhez, s így a marxi módszerrel szembekerülve tartja fenn a marxi elmélet folytonosságát. Ezért nem vonható kétségbe az, hogy az objektivitás álláspontjáról érvelő deborini kritika, noha

többet mondhatunk. Lukács ortodoxiája ugyanis éppen a marx elmélet egyes alap-tételeinek vonatkozásában ragadható meg. Lukács kiindulópontként fogadja el azt a marx tételt, amely a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet megvalósítását a tőkés magántulajdon megszüntetéséhez köti, s ezt az árutermelés megszűnésével, vagyis a társadalmi viszonyok eldologiasodásának a megszűnésével azonosítja. A szocialista fejlődésben azonban — különösen a hadikommunizmust követően — megmutatkozik, hogy a tőkés magántulajdon felszámolása nem jelenti az árutermelés megszűnését, tehát nincsen olyan közvetlen átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba, ahogyan ezt Marx feltételezte. Ezért Lukács ragaszkodása ehhez a marx feltételezéshez, a fennálló világával való radikális szakításnak az elmélet alapjaként tételezése, szükségszerűen vezet a marx teória rekonstruálásának ahhoz a filozófiai formájához, amely mivel „ortodoxiája” következtében elvonatkoztat a társadalmi fejlődés új problematikájától, sem tartalmában, sem módszerében nem eredményezi a marx elmélet egészének egyértelműen sikeres rekonstruálását, noha igen lényeges pontokon útmutatásul szolgál ehhez.⁷⁴

Egy olyan társadalmi korszakban, amelyben a társadalmi viszonyok eldologiasodása megszüntetésének reális társadalmi feltételei nem adóttak és nem ismertek, az alapkérdések újra nyitottá válnak, az eldologiasodásnak mint *társadalmi* és ezért meghaladható viszonynak a tételezése feltételezéssé változik, olyan posztulátummá, amelyet az elméleten *belül* igazolni, konkretizálni kell. Az eldologiasodás filozófiai felfogása ekkor továbbra is szükséges kiindulópontja ez elméletnek, de semmiképpen nem lehet e közvetlenségében annak végpontja, azaz a filozófiai teória nem mozoghat csupán önmagán belül. Ezért az eldologiasodás kérdésének a filozófiai újratárgyalása nagy jelentőséggel bír a marx elmélet elsajátításának szempontjából. A lukácsi megoldás elméleti értékét az adja, hogy noha messianizmus, az elmélet sajátos kettősségével terhelten, de mégis visszaállítja a marxizmuson belül az eldologiasodás problematikájának vizsgálatát, amely Bernstein és Kautsky elméletében, a II. Internacionálé marxizmusában veszendőbe ment.

egészében visszaesést jelent a lukácsi álláspont mögé, helyes mozzanatot is tartalmaz annyiban, amennyiben jelzi a lukácsi teória absztrakt jellegét. „Mármost azonban Lukácsnál, abban a felhívásban, hogy ismerjük el a marxista elméletnek mint *módszernek* az autonómiáját, annak az elméletnek a kidolgozását találjuk, amely igen nagy részben olyan filozófiai feltételezéseknek az összessége, amelyek jobban el vannak választva az empirikus realitással, fogalmakkal vagy tudással való kapcsolattól, mint a marx elmélet.” (R. Kilminster, i. m. 891.)

⁷⁴ Kolakowski ezzel szemben éppen azt tekinti Lukács érdemének, hogy Lukács a marx elméletet messianisztikus filozófiaként rekonstruálja. „Ha azt mondhatjuk, hogy Lukács egy új Marxot tárt fel, egy Marxot, akit ő jobban megértett, mint bárki előtte, ez nem jelenti azonban azt, hogy igaza volt, amikor magáévá tette Marx hitét elmélet és gyakorlat, szabadság és szükségszerűség egységében. Szándéka ellenére sikerült neki a marxizmus mitológiai, profétikus és utópista értelmét feltárni, ami elkerülte a realista módon beállított követők, hívek figyelmét.” (L. Kolakowski, i. m. 325.) A marx elmélet azonban nem redukálható utópikus, elvont filozófiára, hiszen lényegéhez tartozik a társadalomfilozófiai gondolatok társadalomtudományos közvetítése — legvilágosabban a politikai gazdaságtanban. Ez az, amit Kolakowski nem fogad el, s ezzel foglya marad annak a dilemmának, amely a marxizmust vagy filozófiának, vagy tudománynak tekinti.

A II. Internacionálé marxizmusa olyan elméletet dolgozott ki, amely hosszú távon számol az eldologiasodás társadalmi feltételeivel, s stratégiai célként nem ennek felszámolását, hanem az e feltételek közötti tevékenység orientálását jelöli meg, de ezt úgy teszi, hogy elméletileg megrögzíti magát az eldologiasodást, anélkül, hogy reflektálna erre. A marxi *elmélet* talaján Lukács, illetve Bernstein és Kautsky megoldása nem egyenértékű. Az utóbbiak felől ugyanis nincsen lehetőség a marxi társadalomelméletnek mint a társadalom kritikai elméletének a rekonstruálására. Az előbbi viszont az eldologiasodás középpontba állításával a marxi elmélet filozófiai magját teszi ismét az elmélet kiindulópontjává. S ha az eldologiasodásnak és az eldologiasodás negációjának a filozófiai elméletét nem az elmélet végpontjaként, tehát közvetlenül realizálandó gyakorlati lehetőségként, hanem a társadalomgazdaság konkrét vizsgálatának orientáló elveként és eszközöként tekintjük, vagyis állításait a társadalmi valóság társadalomtudományos elemzése révén *közvetítjük*, akkor magát ezt az alapproblémát – az eldologiasodást és megszüntethetőségét – olyan elméleti lehetőségként mutatjuk fel, amely megvalósításának társadalmi feltételei még felkutatásra várnak. Másrészt e közvetítés révén a fennálló megértéséhez, kritikai elemzéséhez nyerünk fogalmi eszközöket. Ez a közvetítés akkor lehetséges, ha az eldologiasodás filozófiai elmélete önmagán belül, az eldologiasodásnak mint társadalmi formameghatározottságnak a megragadásával, megteremti a társadalomtudományokba való közvetítődésének feltételét. Így az elmélet továbbfejlesztése a fennálló társadalmi valóság elemzése révén az eredeti filozófiai kiindulópont újramegalapozását, közvetítését is magában foglalja, s azt is jelenti, hogy az elmélet tisztán filozófiai formájában nem szolgálhat az elidegenedés megszüntetését célzó gyakorlati programul. De az elmélet továbbfejlesztése az elmélet és gyakorlat Marx által feltételezett formájában fennálló közvetlen egységének a felbontását előfeltételezi, vagyis annak az egységnek a felbontását, amely mind a II. Internacionálé teoretikusai, mind a velük szemben fellépő Lukács György számára más-más módon ugyan, de érvényesnek jelenik meg.

SUMMARY

Peter Gedeon: An Attempt at the Philosophical Reconstruction of Marx's Theory in George Lukács's History and Class Consciousness

At the turn of the century the Marx reception and the way of thinking of the working class movement in Western Europe was determined by the need of adjusting itself to the economic and political system of commodity production. So Bernstein and Kautsky, who represent the Marxism of the II. International, explain the possibility of socialism within the scope of commodity production and the political state. But in their theory this discovery is connected with interpreting the relations of commodity production and political state as technical relations, with the separation of the concepts of capital and commodity, ownership and economic relation,

with the abstraction from the problems of reification, with the decomposition of the theory of development of historical totality. And even these relations play a central role in Lukács's philosophical critique of the Marxism of the II. International.

History and Class Consciousness was created on the ground of the working class movement in Eastern Europe. As capitalism in Eastern Europe was relatively underdeveloped the abolition of commodity production was considered as a possibility that can be put into practice. This brought into being within the theory the in Bernstein's and Kautsky's Marxism already for-

gotten theses on the social nature of commodity relations, on reification and the withering away of the state. Lukács puts into the centre of the theory the problem of reification but at the same time posits socialism out of the range of commodity production. But since the socialist transformation, abolishing capitalist private ownership, does not involve the abolishment of commodity production, the reification of social rela-

tions, the theory of Lukács remains in essential aspects abstract and runs counter to reality. This contradiction penetrates into the basic categories of Lukács's philosophy and is present in the dual explanation of the concept of reification, in the identification of theory and class consciousness, in the abstract notion of party treated as independent of the political system as a whole, i.e. in the messianism of Lukács's philosophy.